

Sahâbe İhticâcına Arz Prensibinin *e Silentio* Deliliyle Benzerlik Sorunu: Aralarındaki İlişki ve Karşıtlıklara Dair Bir İnceleme

The Problem of the Similarity of the Principle of Arđ to the Sahaba İhtijâj with the *e Silentio* Evidence: A Study on the Relationship and Contrasts Between Them

Furkan Yüksel

Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi,
İslâmi İlimler Fakültesi, Temel İslâm
Bilimleri Bölümü, Hadis Anabilim Dalı,
Niğde, Türkiye

Sorumlu Yazar/Corresponding Author:
Furkan YÜKSEL
E-mail: furkanyuksel@ohu.edu.tr

Geliş Tarihi/Received: 12.08.2024
Kabul Tarihi/Accepted: 10.12.2024
Yayın Tarihi/Publication Date: 12.12.2024

Atıf: Yüksel, Furkan. "Sahâbe İhticâcına Arz Prensibinin *e Silentio* Deliliyle Benzerlik Sorunu: Aralarındaki İlişki ve Karşıtlıklara Dair Bir İnceleme". *İlahiyat Tetkikleri Dergisi* 62/1 (2024), 188-203.

Cite this article as: Yüksel, Furkan. "The Problem of the Similarity of the Principle of Arđ to the Sahaba İhtijâj with the *e Silentio* Evidence: A Study on the Relationship and Contrasts Between Them". *Journal of İlahiyat Researches* 62/1 (2024), 188-203.

Content of this journal is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 International License.

Öz

İslâm ilim geleneğinde Hz. Peygamber'e ait olanla olmayan bilginin sahit bir şekilde tespit edilmesi büyük önem arz etmektedir. Bu bağlamda haberlerin doğruluğunu ve güvenilirliğini belirlemek için çeşitli metodolojiler geliştirilmiştir. Hanefî fukahâsi, bu metodolojiler arasında kendine özgü bir yaklaşım benimsemiş ve haber-i vâhidlerin kabul edilebilirliğini dört temel ölçüt üzerinden değerlendirmiştir. Bu dört asıldan birisi de sahâbe ihticâcına arz prensibidir. Hanefî usulcüler, sahâbe arasında bir konuda ihtilaf çıktığında o konuyla alakalı rivâyetin ihtilaf anında delil olarak sunulmamasını o haberin makbul olmadığının alameti olarak değerlendirmişlerdir. Hanefîlerin benimsemiş olduğu bu prensip oryantalistlerin *e silentio*/sessizlik delilini çağrıştırdığı ifade edilmektedir. *e Silentio* delili "Bir hadisin belirli bir zaman diliminde bulunmadığını ispatlamanın en iyi yolu, eğer hadis gerçekten o dönemde mevcut olsaydı, o dönemdeki fikhî tartışmalarda delil olarak kullanılması gerektiği halde kullanılmadığını ortaya koymaktır" şeklinde açıklanmıştır. Bu sebeple Hanefî usulcülerin bu haber-i vâhid tenkit kriterinden neyi kastettiklerinin, bunun nasıl anlaşılması ve uygulandığının doğru bir şekilde tespit edilmesi gerekmektedir. Çalışmanın en önemli amacı ise bu prensibin *e silentio* deliliyle ilişkisi ve karşıtlıklarının ortaya çıkarılmasıdır. Bu sebeple araştırmada hem literatür taraması hem de mukayeseli bir yöntem takip edilmiştir. Hanefî usûl eserleri ve *e silentio* delilini daha çok kullanan Schacht (1902-1969) ve Juynboll'un (1935-2010) eserleri çalışmanın ana kaynaklarını oluşturmaktadır. Cessâs'tan (ö. 370/981) itibaren bu asla atıfta bulunan Hanefî usulcülerin bakış açıları incelendiğinde, her iki delilin görünüşte benzer yaklaşımlar sergilediği düşünülse de ayrıntılarda farklı amaçlara sahip oldukları sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Hanefî Usulcüler, Sahâbe İhticâcına Arz, Oryantalizm, *e Silentio*.

Abstract

In the Islamic scholarly tradition, accurately distinguishing what belongs to the Prophet Muhammad from what does not is of great importance. Various methodologies have been developed in this context to determine the authenticity and reliability of hadith narrations. The Hanafi jurists have adopted a unique approach among these methodologies and have assessed the acceptability of khabar al-wahid based on four fundamental criteria. One of these four principles is the criterion of submitting the report to the preference of the companions. The Hanafi scholars of usûl al-fiqh considered that when a dispute arose among the companions on a subject, the report related to that subject was not presented as evidence at the time of the dispute as a sign that the report was not credible. It is stated that this principle adopted by the Hanafis evokes the Orientalists' "*e silentio*" argument. The *e silentio* argument is explained as: "The best way to prove that a hadith did not exist in a certain period is to demonstrate that if the hadith existed in that period, it should have been used as evidence in the legal discussions of that period, but it was not used." For this reason, it is necessary to accurately determine what the Hanafi jurists meant by this criterion of criticising khabar al-Wahid and how it is understood and applied. The main aim of this study is to uncover the relationship and contrasts between this principle with the *e silentio* argument. For this reason, both a literature review and a comparative method were followed in the research. The primary sources of the study are Hanafi usûl al-fiqh books and the writings of Schacht (1902-1969) and Juynboll (1935-2010), who frequently employed the *e silentio* argument. Upon examining the perspectives of the Hanafi scholars who referred to this principle starting from al-Jaşşâs (d. 370/981) onwards, it was concluded that, although the two arguments are thought to exhibit similar approaches on the surface, they ultimately have different aims in the details.

Keywords: Hadith, Scholars of Hanafi Usûl al-Fiqh, Arđ to the Sahaba İhtijâj, Orientalism, *e Silentio*.

GİRİŞ

İlk asırlardan itibaren ilim çevrelerinde rivâyetlerin kaynak değeri ve kesinlik derecesi konusundaki tartışmalar yoğunlaşarak artmıştır. Bu dönemlerde rivâyetlerin kaynaklık değeri açısından sınıflandırılması önem kazanmıştır. Bu bağlamda çeşitli İslâm âlimleri farklı yaklaşımlar benimsemiştir. Bazı kelimciler, zannî oldukları gerekçesiyle haber-i vâhidlerin delil değerini kabul etmezken, genellikle hadis ehli mensupları bu tür rivâyetlerin bilgi ifade ettiğini savunmuşlardır.¹ Hanefî fukahâsı haber-i vâhidlerin kaynak değerini kabul etmekle birlikte, bu rivâyetler arasında bir hiyerarşi bulunduğunu öne sürmüş ve değerlendirmelerinde çeşitli temel prensipler geliştirmiştir. Hanefîlerin haberleri değerlendirmedeki bakış açılarını ortaya koyan ve arz yöntemi olarak isimlendirilen bu prensipler temelde dört asıl üzerine bina edilmiştir. Bunlar Kur'ân'a, ma'rûf sünnete, umûmu'l-belvâya ve sahâbe ihticâcına arzdir.² Buna göre Hanefî usulcüler sahâbilerin bir konuda ihtilafa düştüklerinde kendisine ihtiyaç duyulan hadisin tartışma anında delil olarak getirilmemesini o haberin makbul olmadığını alameti olarak değerlendirmişlerdir.³ Onlar bu durumu sahâbe ihticâcına arz yöntemi olarak sunmuşlardır.

Oryantalistler, hadislerin ortaya çıkış zamanlarını belirlemek amacıyla çeşitli tarihlendirme yöntemleri geliştirmişlerdir. Onlar hadislerin mevsukiyetini ortaya koymaktan ziyade onların tedavüle çıkış/formüle edilme zamanlarını tespit etme çabası içerisinde olmuşlardır. Oryantalistlerin amacı bir hadisin ne zaman ortaya çıktığını bulmaktır. Onlar bu amaçlarını gerçekleştirmek üzere dört temel hadis tarihlendirme yöntemini kullanmışlardır. Bunlar hadisin metnini esas alan tarihlendirme, isnad merkezli tarihlendirme, ilk geçtiği kaynağa bağlı tarihlendirme ve hem isnad hem de metne dayalı tarihlendirme.⁴ Bu çalışmanın bir kısmında Hanefîlerin metotlarının kendisiyle karşılaştırıldığı oryantalist paradigmalardan olan hadisin ilk geçtiği kaynağa bağlı tarihlendirme yöntemi ele alınacaktır. Bu metot bazı çalışmalarda "Hadisin erken dönem fıkıh tartışmalarındaki kullanımını esas alan tarihlendirme" olarak belirtilmiştir.⁵ Bu yöntem, konunun tartışıldığı dönemin kaynaklarında ilgili hadisin bulunmadığını ifade etmek üzere *e silentio* (sessizlik, sükut) delili olarak isimlendirilmiştir.⁶ Oryantalist literatürde *e silentio* delili "Bir hadisin belirli bir zaman diliminde bulunmadığını ispatlamanın en iyi yolu, eğer hadis gerçekten o dönemde mevcut olsaydı, o dönemdeki fikhî tartışmalarda delil olarak kullanılması gerektiği halde kullanılmadığını ortaya koymaktır"⁷ şeklinde açıklanmıştır. Diğer taraftan çalışmanın mukayese kısmında belirtileceği üzere bazı modern çalışmalarda bu iki delilin birbirleriyle ilişkili olabileceğine dair birtakım değerlendirmelere yer verildiği görülmektedir. Bu çalışmanın temel hedeflerinden birisinin bu iki delil arasındaki irtibatın varlığının sorgulanmasına yer vermek olacaktır. Bu sebeple hem literatür taraması hem de mukayeseli bir yöntem takip edilmiştir. Bu amacı gerçekleştirmek üzere önce Hanefî usulcülerin sahâbe ihticâcına arz yöntemindeki maksatlarının ne olduğunu ortaya koymak için delilin mahiyeti irdelenmiştir. Daha sonra oryantalist paradigmadaki bu prensibi çağrıştırdığı ifade edilen *e silentio* delili hakkında bazı mülhazalarda bulunarak daha çok iki yöntemin birbirinden ayrıştıkları hususlara temas edilmiştir.

Hanefî usulcülerin hadisleri değerlendirme kriterleri Cessâs (ö. 370/981), Debûsî (ö. 430/1039), Serahsî (ö. 483/1090 [?]) ve Pezdevî (ö. 482/1089) çizgisinde gelişerek sistemleşmiştir. Bu çalışmada sahâbe ihticâcına arz yöntemi özelinde ele alınan hadis tenkit kriterinin zikri geçen ilk dönem Hanefî usul kaynaklarından başlanılmak suretiyle tarihi süreç içerisinde sonraki usul eserlerinde nasıl ele alındığı üzerinde yoğunlaşmıştır. Aynı şekilde araştırmanın diğer kısmını oluşturan *e silentio* delili için oryantalist literatürde hadislerin tarihlendirilmesi konusunda kendisine daha çok müracaatta bulunan Schacht ve Juynboll'un eserleri dikkate alınmıştır. Bununla birlikte hem delillerin mahiyetine hem de iki yöntemin karşılaştırmasına

¹ Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit el-Bağdâdî, *el-Kifâye fî 'ilmi'r-rivâye*, thk. Ahmed Ömer Hâşim (Beirut: 1406/1986), 25-6; Ebü'l-Hasen (Ebü'l-Kâsım) Seyfüddîn el-Âmidî, *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm*, thk. Seyyid el-Cümeylî (Beirut: 1406/1986), 2/32; Ahmet Yücel, *Hadis Tarihi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı, 2016), 71-72; Mustafa Ertürk, "Haber-i Vâhid", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 14/351.

² Hanefî Usulcülerin kullandığı arz yöntemine dair geniş bilgi için bk. Mehmet Özşenel, *Arz Yöntemi Özelinde Hanefî Hadis Anlayışının Teşekkülü* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı, 2018).

³ Bk. Ebû Zeyd Abdullah (Ubeydullah) b. Muhammed b. Ömer b. İshâ ed-Debûsî, *Takvîmü'l-edille fî usûli'l-fikh*, thk. Halil Muhyiddîn el-Meys (Beirut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2001, ts.), 199; Ebû Bekr Şemsüleimme Muhammed b. Ahmed b. Sehl es-Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, thk. Ebü'l-Vefâ el-Efgânî (Kahire: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabi, 1954), 1/369; Fahrü'l-İslâm Ali b. Muhammed el-Pezdevî, *Kenzü'l-vusûl ilâ ma'rifeti'l-usûl*, thk. Saîd Bektaş (Beirut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye-Dâru's-Sirâc, 2016, ts.), 400.

⁴ Hadis tarihlendirme yöntemlerine dair geniş bilgi için bk. Özcan Hıdır, "Şarkiyatçıların Hadisi Tarihlendirme Metotları", *Hadis Tetkikleri Dergisi* 1/1 (2003), 97-115; Fatma Kızıl, *Oryantalistlerin Hadislerin Menşeiini Tespite Yönelik Yöntemleri* (Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2005); Süleyman Doğanay, *Oryantalistlerin Hadisleri Tarihlendirme Yaklaşımları* (M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2013); Harald Motzki, *İsnad ve Metin Bağlamında Hadis Tarihlendirme Metotları*, çev. Bekir Kuzudişli (İstanbul: İz Yayıncılık, 2011), 65-130.

⁵ Hıdır, "Şarkiyatçıların Hadisi Tarihlendirme Metotları", 99.

⁶ Ahmet Yücel, *Oryantalist Hadis Anlayışı ve Eleştirisi* (İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı, 2015), 192.

⁷ Joseph Schacht, *The Origins of Muhammadan Jurisprudence* (Oxford: The Clarendon Press, 1975), 140.

değinen modern araştırmalar da çalışmanın kaynakları arasında yer bulmuştur. Bu bağlamda literatürde hadis tarihlendirme yöntemlerini ele alan araştırmaların genelinde, oryantalist paradigma ile Hanefî hadis tenkit kriterlerinin karşılaştırıldığı bir pasaj bulunmamaktadır.⁸ Bununla birlikte Murteza Bedir'in *Fıkıh, Mezhep ve Sünnet*⁹, Bekir Kuzudişli'nin "Hadith of *Man Kadhaba 'Alayya and Arguentum e Silentio*"¹⁰, Fatma Kızıl'ın *Müşterek Ravi Teorisi ve Tenkidi*¹¹, Mehmet Özşenel'in *Arz Yöntemi Özelinde Hanefî Hadis Anlayışının Teşekkülü*¹² ve Zübeyde Özben Dokak'ın *Maveraünnehir Hanefî Usulünde Sünnet*¹³ adlı çalışmalarında Hanefî bakış açısının *e silentio* delilini ağrıştırdığına işaret edilmiştir. Bu çalışmada iki yöntem arasındaki muhtemel irtibata dair bir iki cümleyle işaret edilen husus detaylı bir şekilde ele alınarak sorgulaması yapılmıştır. Bu nedenle bu araştırmanın ilgili konuyu ilk kez detaylı bir şekilde ele alan özėün bir çalışma olduğu ifade edilebilir.

1. HANEFİ USULCÜLERİN HABERLERİN KABULÜNDE İZLEDİKLERİ PRENSİPLER

Hanefî usulcüler, haber-i vâhidin kabulü için belirli kriterlerin karşılanmasını talep etmişlerdir. Onlar bu rivâyetlerin kabulü noktasında "asıl" olarak isimlendirdikleri bu prensiplerle ilgili haberlerin muaraza etmemesini önemsemişlerdir.¹⁴ Hanefî usulcüler "asıl" adını verdikleri delillerle haber-i vâhidlerin karşılaştırılması sonucu rivâyetlerin bu prensiplere aykırı gelmesi durumunda ilgili haberle amel etmemişlerdir.¹⁵ Onlar bu kriterleri temelde dört başlık altında değerlendirmişlerdir. Buna göre Hanefî usulcülerinin haber-i vâhidin kabulü konusunda izledikleri metodolojik yaklaşımlar řu şekilde ortaya konmuştur:

1. Kur'ân'a Arz: Haber-i vâhidin geçerliliği, Allah'ın kitabına uygun olup olmamasıyla test edilir. Eğer haber, Kur'ân'a uygunsuz kabul edilir, aksi halde reddedilir.
2. Sünnete Arz: Haber-i vâhid, Hz. Peygamber'den tevâtür, istifâza (şöhret) veya icmâ yoluyla sabit olan sünnete arz edilir. Rivâyet ma'rûf sünnete aykırı olması durumunda onun geçersiz sayılmasına neden olur.¹⁶
3. Umûmu'l-belvâda şâz Olma: Haber-i vâhid yaygın ve bilinen bir durum (umûmu'l-belvâ) hakkında olup da şâz (tek) olarak rivâyet edilmişse, bu durum rivâyetin merdûd (munkatî') sayılması gerektiğine işaret eder.
4. Selefin (Sahâbenin) İhticâcına Arz: Meselenin hükmü selefin açık bir şekilde ihtilaf ettiği konulardan biri olduğu halde onlardan herhangi birinin ilgili hadisle ihticâc etmemiş olması, yani ilk neslin hadisten yüz çevirmesi o haber-i vâhidin merdûd olduğunun bir göstergesi olarak değerlendirilir.¹⁷

Görüldüğü üzere Hanefî usulcüler haber-i vâhidlerin kabulünü dört temel asılla mukayese ederek değerlendirmişlerdir. Hanefîler hadislerin sıhhatini değerlendirirken onları esas aldıkları Kur'ân ve ma'rûf sünnete uygunluklarını önemsemişlerdir. Bununla birlikte umûmu'l-belvâ ve sahâbe ihticâcına arz prensibi gibi bu delilleri destekleyici nitelikte olan yaklaşımlara da ehemmiyet verdikleri anlaşılmaktadır.

Hanefî usulcülerden Cessâs "Haber-i vâhidlerin kabul şartları"¹⁸, Debûsî "Haber-i vâhidin intikâdı (tenkidi)"¹⁹, Serahsî ve

⁸ Hadis tarihlendirme yöntemlerini ele alan çalışmalara dair bk. Hıdır, "Şarkiyatçıların Hadisi Tarihlendirme Metotları", 97-115; Kızıl, *Oryantalistlerin Hadislerin Menşeiini Tespite Yönelik Yöntemleri*; Doğanay, *Oryantalistlerin Hadisleri Tarihlendirme Yaklaşımları*; Motzki, *İsnad ve Metin Bağlamında Hadis Tarihlendirme Metotları*, 65-130.

⁹ Bk. Murteza Bedir, *Fıkıh, Mezhep ve Sünnet* (Ensar Neşriyat, 2004), 166.

¹⁰ Bekir Kuzudişli, "Hadith of *Man Kadhaba 'Alayya and Arguentum e Silentio* (Men Kezebe 'Aleyye Hadisi ve e Silentio Delili)", *Hadis Tetkikleri Dergisi* V/2 (2007), 47.

¹¹ Fatma Kızıl, *Müşterek Ravi Teorisi ve Tenkidi* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2013), 116-117, dp. 183.

¹² Özşenel, *Arz Yöntemi Özelinde Hanefî Hadis Anlayışının Teşekkülü*, 51, dp. 4.

¹³ Zübeyde Özben Dokak, *Maveraünnehir Hanefî usulünde Sünnet (V.-VIII. Asırlar Çerçevesinde Mukayeseli Bir Yaklaşım)*. (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı (İFAV), 2020), 193, dp. 239.

¹⁴ Debûsî, *Takvîm*, 196; Serahsî, *Usûl*, 1/364; Pezdevî, *Kenz*, 394; Ahmet Aydın, *İbnü's-Sâatî Öncesi Hanefî Usûl Eserlerinde Mânevî İnkıtâ Kavramı* (Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007), 33, 36.

¹⁵ Debûsî, *Takvîm*, 196.

¹⁶ Serahsî, *Usûl*, 1/366. Hanefî mezhebindeki meşhur haber kavramı konusunda ayrıca bk. Mehmet Ali Yargı, *Meşhur Sünnetin Dindeki Yeri* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2009).

¹⁷ Debûsî, *Takvîm*, 196; Serahsî, *Usûl*, 1/364; Pezdevî, *Kenz*, 394. Ayrıca bu konudaki bazı akademik çalışmalar için bk. İsmail Hakkı Ünal, *İmam Ebu Hanife'nin Hadis Anlayışı ve Hanefî Mezhebinin Hadis Metodu* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2018); Metin Yiğit, *İlk Dönem Hanefî Kaynaklarına Göre Ebu Hanife'nin Usul Anlayışında Sünnet* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2013); Mutlu Gül, *Hanefî Usulünde Hadis Tenkidi* (M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2018); Özşenel, *Arz Yöntemi Özelinde Hanefî Hadis Anlayışının Teşekkülü*; Dokak, *Maveraünnehir Hanefî usulünde Sünnet (V.-VIII. Asırlar Çerçevesinde Mukayeseli Bir Yaklaşım)*.

¹⁸ Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî, *el-Fusûl fi'l-Usûl*, thk. Uceyl Câsim en-Neşemî (Kuveyt: Vizâretü'l-Evkâf, 1994, ts.), 3/113-114.

¹⁹ Debûsî, *Takvîm*, 196.

Pezdevî bu konuyu “İnkîâ”²⁰ bağlamında ele almıştır. Serahsî ve Pezdevî, senesinde açık bir kopukluk bulunan mürsel gibi rivâyetler için “zahiri/sûrî inkîta” terimini kullanmışlardır; haber-i vâhidin makbuliyetini ise yukarıdaki esaslara uygunluk açısından değerlendirirken bu durumu “bâtînî/manevî inkîta” olarak adlandırmışlardır.²¹ Hanefî usulcüler böylece haberin hem senet yönünden hem de metin yönünden tetkikini yaparak Hz. Peygamber’e aidiyetini tespit etmişlerdir. Bu prensiplerin ortak özelliği ilgili rivâyetin sünnetten bir bilgi ihtiva edip etmediğinin kontrolünü sağlamaktadır. Bu anlayış adeta bir denetim mekanizması gibi bir işlev görmektedir. Bir diğer ifadeyle haberin hem sübût hem de delalet açısından tetkiki yapılmak suretiyle amel edilebilirliği üzerinde bir anlayış geliştirilmiştir. Onlarla amel edilmese bile doğrudan ilgili rivâyetlerin uydurulduğu veya uydurulma zamanı gibi mefhumlar düşünülmeden nesh, züyûf (hata), sehv (yanlış) vb. farklı ihtimaller üzerinde durulmuştur.²² Yani bu prensipler doğrudan ilgili haber-i vâhidin amel edilebilirlik yönünü araştırmaya temel teşkil eder. Amel edilmediği durumlarda farklı açıklamalar getirilerek sübût ve delaleti ortaya konulmaya çalışılmaktadır. İşte bu prensiplerden birisi de ihtilaf durumunda sahâbenin ilgili rivâyetle ihticâc etmemesinin rivâyetin amel edilebilirlik durumuna etkisidir.

2. SAHÂBE İHTİCÂCINA ARZ PRENSİBİ

Haberlerin delil olarak kullanılması onların belirli kriterlere uygunluğuna bağlı kılınmıştır. Bu minvalde Hanefî usûlünde haber-i vâhid tenkid kriterlerinden biri de rivâyetin sahâbe ihticâcına arzı olarak ifade edilebilir. Sahâbe ihticâcına arz prensibi, Hanefîlerin hadislerin sıhhatini değerlendirme yöntemlerinden biridir. Bu ilke genel olarak, sahâbîlerin bir meselede ihtilafa düştükleri durumlarda ilgili konuda rivâyet edilen bir hadis bulunmasına rağmen bu hadisin tartışma sırasında delil olarak kullanılmamış olmasının, hadisin sahih olmadığını ya da geçerli kabul edilmediğini gösterdiğini savunur. Sahâbenin tartışma anında konuyla ilgili hadisi kullanmayıp ondan kaçınması ve kendi görüşüne göre hüküm vermesi Hanefî usulünde o hadisin güvenilirliğinin şüpheli olduğuna alamet olarak kabul edilmiştir. Zira onlara göre eğer ilgili hadis sahih olsaydı, sahâbe bu hadisi ihtilafları çözmek için kullanır ve fetvalarını bu hadise dayandırır. Ancak hadisin ihtiva ettiği konu tartışılırken bu hadis kullanılmamışsa, bu durum hadisin sıhhatinde şüphe olduğunu düşündürür.²³

Cessâs, haber-i vâhidlerin kabul şartları altında îsâ b. Ebân’dan yaptığı nakillerle bu prensibe eserinde yer vermiştir.²⁴ Cessâs bu prensibi “İnsanların (sahâbe ve tâbiînin), naklettikleri haberlere aykırı davranmaları” olarak ortaya koymuş ve haber-i vahidin değerlendirilmesinde bir kriter olarak kabul etmiştir. O, bir illetten dolayı selevin hadise aykırı amel etmesini rivâyetin şâz oluşuna delil saymıştır.²⁵ Cessâs, selevin naklettikleri hadise aykırı amel etmelerini o hadis için bir illet olarak değerlendirmektedir. Burada rivâyetin selev nezdinde tanınmaması (mevcut olmadığı) değil, hadisi bilip de onunla amel etmemesi söz konusudur.²⁶ Zira herhangi bir illetten dolayı rivâyetle amel etmemenin belirtilmesi rivâyetin mevcudiyetine işaret eder.

Hanefî usulünde haber-i vâhidin değeri bağlamında sahâbenin ihticâcına arz kriteri sistematik olarak Debûsî ile birlikte eserlerde yer almaya başlamıştır.²⁷ Nitekim Debûsî bu durumu şöyle ifade eder: “Hadisenin hükmü selevin açık bir şekilde ihtilaf ettiği konulardan biri olduğu halde onlardan herhangi birinin ilgili hadisle ihticâc etmemiş olması o hadiste bulunan ziyâfenin (زيافة) göstergesidir.²⁸ Debûsî’ye göre eğer sahâbe arasında bir tartışma çıkmış ve bu tartışmada belirli bir haber delil olarak kullanılmamışsa, o haberin güvenilirliği sorgulanmalıdır. Çünkü eğer bu haber gerçekten doğru ve geçerli olsaydı, sahâbenin bu haberi problemlerini çözmek için karşıt bir delil olarak getirmesi gerekirdi. Dolayısıyla sahâbe bu haberi kullanarak bir fetva oluşturmuş ve ihtilafı sonlandırmış olacaktır.”²⁹

Debûsî, bu ifadeleriyle sahâbe arasındaki ihtilafların çözümünde ilgili haberlerin delil olarak kullanılma zorunluluğuna işaret etmektedir. Zira sahâbîlerin ilmi gizlemekle itham edilemeyeceğini ve eğer rivâyet sabit olsaydı, bunun mutlaka fetva olarak ortaya çıkacağını belirtir. Böyle bir zorunluluk olduğundan sahâbîler ihtilafı ortadan kaldıracak haberi delil olarak sunarak

²⁰ Serahsî, *Usûl*, 1/359, 364; Pezdevî, *Kenz*, 390, 93, 94.

²¹ Serahsî, *Usûl*, 1/359 vd.; Pezdevî, *Kenz*, 390 vd.

²² Bk. Cessâs, *Fusûl*, 3/115; Debûsî, *Takvîm*, 196; Serahsî, *Usûl*, 1/369.

²³ Serahsî, *Usûl*, 1/369.

²⁴ Cessâs, *Fusûl*, 3/113.

²⁵ Cessâs, *Fusûl*, 3/113, 117.

²⁶ Bk. Özşenel, *Arz Yöntemi Özelinde Hanefî Hadis Anlayışının Teşekkülü*, 50-1.

²⁷ Debûsî, *Takvîm*, 199.

²⁸ Debûsî, *Takvîm*, 196, 199.

²⁹ Debûsî, *Takvîm*, 199.

meselenin çözümüne yönelik fetvanın ortaya çıkmasını sağlayacaklardır.³⁰ Ancak fetvaya kaynaklık olarak o haber kullanılmıyorsa Debûsî, bu hususu rivâyetin zeyyîf oluşuna delil kabul etmiştir.³¹ Ayrıca Debûsî tartışma esnasında sahâbenin ilgili rivâyetle ihticâc etmemesini, rivâyetin ihtilaf sırasında sabit (mevcut) olmadığı şeklinde yorumlamıştır.³² Diğer bir ifadeyle meselenin çözümü için gerekli olan haber sahâbenin bilip de amel etmediği rivâyet kategorisinde olmayıp, aksine selefin hakkında bilgisi olmadığı bir haberden bahsedilmektedir.

Cessâs ve Debûsî tarafından ilk defa ele alınan bu prensip, Serahsî ve Pezdevî ile gelişerek daha da sistematik hale gelmiştir. Serahsî, sahâbe arasında bir konuda ihtilaf çıktığında o konuyla alakalı rivâyetin delil olarak sunulmamasını o haberin makbul olmadığını alameti görür. Rivâyetin ihtilaf anında delil olarak kullanılmamasının o haberin zeyyîf olmasından kaynaklandığını ifade eder. Zira sahâbenin, dinin sonraki nesillere aktarılmasında asıl kişiler olduğunu ve ilmi gizlemekle itham edilemeyeceklerini belirtir. Dolayısıyla haber sahih olsaydı, sahâbîlerin birbirlerine karşı bu haberi delil olarak getireceğini ve hüccet olmayan bir delille meşgul olmayacaklarını vurgular.³³ Serahsî'ye göre sahâbe arasında bir hüküm hakkında ihtilaf çıktığında, eğer sahih bir haber yoksa onlar aralarında reyleriyle hüküm vermişlerdir. Ancak rey haberin sabit olması durumunda hüccet olmaz. Eğer haber sahih olsaydı, sahâbe bu haberi birbirlerine delil olarak sunar ve rey üzerine bina edilmiş olan ihtilafı bu haberle ortadan kaldırırlardı.³⁴ Tartışma sırasında tüm sahâbîlerin bu haberi delil olarak kullanmamaları, ya sahâbeden sonra gelenlerin bir yanılışı (sehvi) ya da haberin mensûh olması sebebiyle açıklanabilir.³⁵ Netice olarak Serahsî sahâbîler arasında rey kullanmanın, sahih bir rivâyetin bulunmadığına işaret ettiğini ve haberin sahih olması durumunda ihtilafın ortadan kalkacağını belirtir. Sahâbîler o konuya dair fetvâlarında ilgili hadise atıf yapmadan doğrudan reyleriyle hüküm verme yolunu tutmuşlarsa, rivâyetin sübûtu veya delaleti noktasında şüphe vaki olmuştur.³⁶ Zira o, fetva yönünden önde gelen sahâbîlerin haberi terk edip kendi reyleriyle meseleyi çözüme kavuşturmalarını normal şartlar altında mümkün görmez. Sahâbîler hakkında bu ihtimalin mümkün görülmemesi, ilgili rivâyetin sıhhatine yönelik şüphelerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bundan dolayı rivâyete ihtiyatlı yaklaşılması gerektiğini ifade etmiştir.³⁷ Ayrıca Serahsî sahâbe ihticâcına arz prensibini açıklarken ilgili rivâyeti "İlk dönem imamların (sahâbenin önde gelenlerinin) yüz çevirdiği bir hadis olarak"³⁸ açıklamaktadır. Bu durum onun Debûsî'nin aksine ihtilaf durumunda rivâyetin varlığını kabul ettiği şeklinde anlaşılabilir.

Pezdevî ise Hz. Peygamber'in önde gelen ashabının o hadisten yüz çevirmelerini inkita' belirtisi olarak ifade eder.³⁹ O da bu konuda daha önceki görüşleri destekler mahiyette açıklamalarda bulunur. Nitekim Pezdevî bir haberin kabul edilip edilmemesinin sahâbenin bu haberi delil olarak kullanıp kullanmadığına bağlı olduğunu vurgular. Ona göre sahâbe dini nakletmede asli kimselerdir ve onların ihticâcının aksine bir durum söz konusu olduğunda, o rivâyette bir inkita' veya nesh durumu vardır. Şayet sahâbîler kendi aralarında bir konuda ihtilafa düşerlerse ve bu konuyla ilgili bir rivâyet bulunmasına rağmen bu rivâyeti tartışma anında delil olarak getirmemişlerse, bu rivâyetin ziyâfe olduğunu gösterir. Zira sahâbîlerin, mevcut bir rivâyeti kullanmayıp reylerini kullanmalarının kabul edilebilir bir durum olmadığını belirtir.⁴⁰ Görüldüğü üzere Pezdevî sahâbenin delil olarak kullanmadığı bir haberin geçerli olmadığı sonucuna varmaktadır. Zira sahâbîlerin ilgili rivâyeti kullanmayıp reyleriyle amel etmelerinin kabul edilemez olduğunu vurgular. Ayrıca onun da ihtilaf anında rivâyetin mevcut olduğunu kabul ettiği anlaşılmaktadır.

Serahsî ve Pezdevî sonrası Hanefî usul eserleri genel itibarıyla onların bakış açılarını esas almıştır. Bazı usulcüler onların görüşlerine benzer değerlendirmeler yaparken diğerleri ise bazı noktalarda mezhep içi tenkitte bulunarak dönemsel olarak farklı anlayışlara sahip olmuşlardır. Nitekim Serahsî ve Pezdevî'nin görüşlerini takip edenler sahâbîlerin bir konuda ihtilafa düştüklerinde o konuyla ilgili hadisi delil olarak getirmemelerini, hadisin inkita'sına sebep olarak değerlendirmişlerdir.⁴¹

³⁰ Debûsî, *Takvîm*, 199.

³¹ Debûsî, *Takvîm*, 200.

³² Debûsî, *Takvîm*, 199; Özşenel, *Arz Yöntemi Özelinde Hanefî Hadis Anlayışının Teşekkülü*, 51.

³³ Serahsî, *Usûl*, 1/369.

³⁴ Serahsî, *Usûl*, 1/369; H. Yunus Apaydın, "Hanefî Hukukçuların Hadis Karşısındaki Tavırlarının Bir Göstergesi Olarak Manevi Inkita", *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/8 (Ocak 1992), 190.

³⁵ Serahsî, *Usûl*, 1/369.

³⁶ Serahsî, *Usûl*, 1/369.

³⁷ Serahsî, *Usûl*, 1/369.

³⁸ Serahsî, *Usûl*, 1/369.

³⁹ Pezdevî, *Kenz*, 400.

⁴⁰ Pezdevî, *Kenz*, 400.

⁴¹ Hüsameddin Muhammed b. Muhammed b. Ömer Ahsikesi, *el-Müntehab fî Usûli'l-Mezhebe*, thk. Muhammed Yusuf (Matbaâtu Yûsufî, 1318), 271; Ebû Muhammed Ömer b. Muhammed Habbâzî, *el-Mugnî fî Usûli'l-fıkh*, thk. Muhammed Mazhar Beka (Mekke: Câmiatu Ümmi'l-Kurâ, 1983), 198; Ebû'l-

Onlara göre, sahâbîler şeriatı nakletmekte önde gelen kimselerdir ve nasların olduğu yerde reylerini kullanmaları yaygın bir durum değildir. Çünkü nas şüphe olmayan bir delildir, rey ise şüpheli bir delildir. Şüphe olmayan bir delilden şüpheli olana yönelmek caiz değildir. Eğer haber sahih olsaydı, sahâbîler bu haberi kullanarak reylerine dayalı ihtilafı sonlandırırlandı.⁴² Sahâbîlerin, mevcut bir hadisi delil olarak kullanmamaları, o rivâyetin yok olduğuna veya tevil edildiğine delildir.⁴³

Hanefî usulcülerden Abdülazîz el-Buhârî'nin (ö. 730/1330) öncülük ettiği kimi usulcüler ise bu prensibi kullanarak hadislerin reddini uygun görmezler. Onun yerine bu hadislerin ilgili prensipten dolayı değil de başka sahih hadislerle çelişmesi sebebiyle amel edilmediğini belirtirler.⁴⁴ Örneğin, "Talak erkeğin durumuna göredir"⁴⁵ hadisiyle, Hz. Aişe tarafından rivâyet edilen ve "Câriyenin talakının iki talak, iddetinin ise iki hayız"⁴⁶ olduğuna dair rivâyete muarız olması sebebiyle amel edilmediğini belirtirler. Hatta her iki rivâyetle amel etmek adına bazı rivâyetlerin tevil edilebileceğini ifade ederler.⁴⁷ Bu yaklaşım, hadislerin değerlendirilmesinde daha esnek ve kapsamlı bir analiz yapılması gerektiğini, bazı rivâyetleri sahâbîlerin delil olarak kullanmamalarının, bu hadislerin zayıf veya geçersiz olduğu anlamına gelmeyebileceğini ifade eder. Ayrıca ileride değinileceği üzere Hanefîlere yönelik bu esas kullanmalarından ötürü yapılan eleştirilere karşı, ilgili prensip gereği amel edilmeyen rivâyetlerin, o konuda mevcut olan diğer naslar nedeniyle ma'mûlün bîh olmadığını ifade etmek⁴⁸ kendilerine gelebilecek muhtemel eleştirileri engelleyebileceği düşünülebilir. Zira diğer mezhep mensubu kimselerin ilgili prensibi kabul etmediği ve rey mahsûl olarak gördüğü bir ortamda ortak nokta olarak herkesin kabul ettiği nasların ön plan çıkarılması Hanefîlerin kendilerine gelebilecek eleştirilere karşı daha rahat hareket etmelerini sağlayacaktır. Mezhepler arası delillerin güçlülüğünün mukayese edildiği bir dönemde bu şekilde naslara vurgu yaparak bir anlayış değişikliğine gitmek, ilgili müellifleri diğer mezhep mensubu kimselerle ortak noktada buluşturmuştur. Böylece kendilerinin kabul ettikleri diğer mezhep mensubu kimselerin ise kabul etmedikleri rivâyetler hususunda sahâbe ihticâcına arz gibi karşı cenah tarafından uygun görülmeyen bir bakış açısı yerine ek açıklamalarla tercih ettikleri delillerin güçlülüğünü naslar aracılığıyla ortaya koymaları daha kolay savunulabilir olmuştur.

Hanefî usulcüler, sahâbe ihticâcına arz prensibi bağlamında sahâbenin bir hususta ihtilafa düşüp konuyla ilgili bir haber-i vâhid ile amel etmeyip kendi reyine başvurmaları durumunda, bu haberin sıhhatiyle ilgili çeşitli ihtimalleri üzerinde durmuşlardır. Debûsî, sahâbenin ihtilaf ettiği bir meselede ilgili haberin delil olarak kullanılmamasını, bu rivâyetin sonradan uydurulmuş (ziyâfe veya ihtira') olabileceği veya tartışılan meseleyle ilgisinin bulunmadığı şeklinde tevîl edilebileceğini ifade etmiştir.⁴⁹ Serahsî ve Pezdevî ise bu ihtimallere ek olarak nesh olgusunu da dikkate almışlardır.⁵⁰ Serahsî ayrıca rivâyetin hatalı (sehv) bir şekilde nakledilme ihtimalini de gündeme getirir, ancak bu hatanın sahâbeden değil, sahâbe sonrası nesilden kaynaklandığını düşünür. Serahsî'ye göre sahâbenin rivâyetle amel etmeme sebebi, sonraki nesillerin rivâyeti hatalı bir şekilde Hz. Peygamber'e atfetmiş olma ihtimalidir.⁵¹ Diğer bazı Hanefî usulcüler ise ilgili rivâyetin müevvel (yorumlanmış) olma ihtimaline binaen, sahâbenin bu haberle amel etmediğini savunurlar.⁵² Netice olarak her bir müellif sahâbîler arasında meşhur olan bu tartışmaların bitirilmesi noktasında hangi sebebe binaen ilgili rivâyetin kullanılmadığının gerekçelerini ortaya koymuşlardır. Bu ihtimaller, Hanefî usulcülerinin sahâbenin ihtilaf anında bir rivâyeti delil olarak kullanmamaları, onların rivâyetin sübûtuna ve delaletine dair şüphelerine veya haberi farklı şekilde anlayıp değerlendirmelerine dayanmaktadır. Zira sahâbenin çözüm aradıkları bir meselede ictihad etmeden önce o konuda bir rivâyetin bulunup bulunmadığını araştırmaları ve birbirlerine

Berekat Hafızüddin Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd Nesefî, *Keşfü'l-esrâr şerhi'l-musannef ale'l-Menâr*. (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1986), 2/53; Hüsameddin Hüseyin b. Ali b. Haccâc es-Siğnakî, *Kitâbü'l-Vâfi fi usûli'l-fikh.*, thk. Ahmed Muhammed Mahmûd Yemânî (Kahire: Dârü'l-Kahire, 2003), 3/871/2; Şemseddin Muhammed b. Hamza Molla Fenârî, *Fuşûlü'l-bedâyi' fi usûli's-şerâyi'*, thk. Muhammed Hasan İsmail (Lübnan: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2006, ts.), 2/263; Molla Hüsvrev Mehmed b. Ferâmuruz, *Mir'âtü'l-Usûl şerhu Mirkâti'l-vüsûl*. (İstanbul: Matbaa-i Osmaniye, 1899), 216; Sa'deddin Mesûd b. Ömer b. Abdullah Teftâzânî, *Şerhü't-Telvîh ale't-Tavzîh li-metni't-Tenkîh fi Usûli'l-fikh.*, thk. Zekeriyya Umeyrât (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.), 2/19.

⁴² Nesefî, *Keşf*, 2/53; Molla Fenârî, *Fusûl*, 2/263.

⁴³ Nesefî, *Keşf*, 2/53; Siğnakî, *Kitâbü'l-Vâfi*, 3/871-2; Molla Fenârî, *Fusûl*, 2/263.

⁴⁴ Alâüddîn Abdülazîz b. Ahmed el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr an Usûli Fahru'l-İslâm el-Pezdevî* (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997, ts.), 3/28; Kıvamüddin Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Kâkî, *Câmiu'l-esrâr fi şerhi'l-Menâr* (Riyad: Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, 1997), 3/724.

⁴⁵ Mâlik, *Muvatta*, "Talak", 25; Beyhaki, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 7/604. Hadisin senedi ve değerlendirmesi hakkında bilgi için bk. Gül, *Hanefî Usûlünde Hadis Tenkidi*, 238-242.

⁴⁶ Ebu Dâvud, "Talâk", 6; Tirmizî, "Talâk", 7; İbnu Mâce, "Talâk", 30.

⁴⁷ Abdülazîz el-Buhârî, *Keşf*, 3/28; Kâkî, *Câmiu'l-esrâr*, 3/724.

⁴⁸ Abdülazîz el-Buhârî, *Keşf*, 3/28.

⁴⁹ Debûsî, *Takvîm*, 199.

⁵⁰ Serahsî, *Usûl*, 1/369; Pezdevî, *Kenz*, 400.

⁵¹ Serahsî, *Usûl*, 1/369.

⁵² Debûsî, *Takvîm*, 199; Serahsî, *Usûl*, 1/369; Nesefî, *Keşf*, 2/53; Abdülazîz el-Buhârî, *Keşf*, 3/28. Molla Fenârî, *Fusûl*, 2/263

danışmaları onların adetlerindedir.⁵³ Hanefîler sahâbîlerce ihtilafî olan meselenin yaygın bir şekilde tartışılıyor olmasının⁵⁴ farklı mezhep mensubu kimseler tarafından delil olarak getirilen ilgili rivâyetlerin meşhur bir şekilde nakledilip kullanılmasının zorunluluğunu ifade ederler.⁵⁵ Şayet sahâbîler bu rivâyetlerle amel etmemişlerse bu haberlerin sıhhati konusunda şüpheler olacağını belirtirler ve bunları farklı ihtimaller üzerinden açıklarlar. Bu bağlamda, sahâbenin bir rivâyetle amel etmemelerinin gerekçeleri arasında rivâyetin sıhhatine dair şüphelerin bulunması, rivâyetin sonradan uydurulmuş olabileceği, tartışılan meseleyle doğrudan ilgisinin bulunmaması, rivâyetin nesh edilmiş olması veya rivâyetin hatalı bir şekilde nakledilmiş olma ihtimalleri bulunmaktadır. Ayrıca sahâbenin rivâyeti tevil ederek farklı bir anlam çıkarmış olabileceği de göz önünde bulundurulur.

2.1. Sahâbe İhticâcına Arz Prensibine Dair Verilen Örnekler

Hanefî usûlcüleri, sahâbenin ihtilaf durumunda delil olarak kullanmadığı rivâyetlerle amel edilmeyeceği ilkesini eserlerinde vurgulamışlardır. Bu bağlamda, “Talâk erkeğin, iddet kadının durumuna göredir”⁵⁶ ve “Yetimlerin mallarını, onların adına çalıştırın ki zekât onu yiyip bitirmesin”⁵⁷ hadislerini örnek gösterirler. İlk hadis, Zeyd b. Sâbit tarafından rivâyet edilmiştir. Hanefîlere göre Zeyd b. Sâbit’in de bulunduğu bir mecliste sahâbenin önde gelenleri arasında talâkın sayısında erkeğin mi yoksa kadının mı durumunun dikkate alınacağına dair bir tartışma varken, bu konuda Zeyd’in hadisini delil olarak kullanmayıp reyleriyle hüküm vermişlerdir. Hz. Ömer, Hz. Osman, Zeyd b. Sâbit ve Hz. Âişe gibi sahâbîler, talâkta erkeğin durumunun dikkate alınması gerektiği görüşündeyken, Hz. Ali ve İbn Mesûd kadının durumunun esas alınması gerektiğini savunmuşlardır. Hanefîler de bu son görüşü benimsemişlerdir. Onlara göre bu durum, rivâyetin ya sabit olmadığını ya da neshedildiğini gösterir.⁵⁸ Hanefî usûlcülerinden bazıları ise, rivâyetin sübût bulduğu halde müevvel olabileceğini ve bu nedenle sahâbîlerin rivâyetle amel etmediğini düşünürler.⁵⁹ Bu rivâyetin sadece sahâbenin amel etmemesi sebebiyle değil de Hanefîlerin iki asıl olarak kabul ettikleri Kur’ân ve sünnete muarız olması sebebiyle ma’mûlün bîh olmadığı ifade edilmektedir. Sünnetten muarız olduğu rivâyet yukarıda geçtiği üzere Hz. Aişe tarafından nakledilen “Câriyenin talakının iki talak, iddetinin ise iki hayız”⁶⁰ hadistir. Kur’ân’dan ise Bakara suresindeki “Boşama iki keredir. Her ikisinden sonra ya iyilikle evlilik içinde tutmak veya güzellikle serbest bırakmak gerekir... İkinciden sonra koca eşini bir daha boşarsa, bundan sonra kadın, boşayandan başka bir koca ile evlenmedikçe ona helâl olmaz”⁶¹ ayetlere muarız olduğu ifade edilmiştir.⁶² Görüldüğü üzere hem Kur’ân’da geçen ayetlerle hem de daha sağlam hadislerle ilgili rivâyetle amel edilmeme gerekçeleri desteklenmiştir.

Çocuğun malından zekât verilmesi konusunda da sahâbîler arasında ihtilaf bulunduğunu ve Amr b. Şuayb’ın rivâyet ettiği hadisin bu ihtilafı çözmek için kullanılmadığını belirtirler. Hanefîlere göre eğer bu rivâyet sabit olsaydı, sahâbîler birbirine zıt fetvâlar vermez ve rivâyeti delil olarak kullanırlardı. Ayrıca sahâbîler bu haberi delil olarak kabul etmiş olsalardı, fetvanın yaygınlığından ziyade bu rivâyetin daha meşhur hale geleceğini ve aksi delil getirenlerin kendi görüşlerinden vazgeçeceğini dile getirirler. Dolayısıyla bu rivâyetin kullanılmaması, rivâyetin zeyyîf olduğunun bir göstergesidir.⁶³ Hanefî usûlcüler, bu tür rivâyetlerin doğrudan reddedilmesi yerine müevvel olabileceğini, yani farklı bir anlam taşımış olabileceğini de belirtirler. Örneğin, çocuğun zekâtıyla ilgili rivâyette geçen “sadaka” kelimesinin nafaka anlamında kullanılmış olabileceğini savunurlar ve bunu Hz. Peygamber’in “Kişinin kendisi için infak ettiklerinin sadaka olacağından”⁶⁴ bahsetmesiyle desteklerler.⁶⁵ Bu ihtilafta da bir tarafta çocuğun malından zekat verilmeyeceğini düşünen Hz. Ali ile İbn Abbâs bulunurken, diğer tarafta ise çocuğun malından dolayı zekâtın gerekli olduğunu ifade eden İbn Ömer ile Hz. Âişe vardır. Ayrıca Amr b. Şuayb’ın rivâyeti “Üç kişiden sorumluluk kaldırılmıştır: Uyuyandan uyanıncaya kadar, akıl hastalığına duçar olandan akli başına gelinceye kadar ve

⁵³ Debûsî, *Takvîm*, 199; Aydın, *İbnü’s-Sâatî Öncesi Hanefî Usûl Eserlerinde Mânevî İnkıtâ Kavramı*, 123.

⁵⁴ İlgili tartışmada ihtilafın meşhur olduğuna dair bilgi için bk. Aydın, *İbnü’s-Sâatî Öncesi Hanefî Usûl Eserlerinde Mânevî İnkıtâ Kavramı*, 123-4.

⁵⁵ İlgili tartışmada ihtilafa konu olan meşhur rivâyetin yaygın olarak nakledilmesi gerektiğine dair bilgi için bk. Yargı, *Meşhur Sünnetin Dindeki Yeri*, 401, 404; Aydın, *İbnü’s-Sâatî Öncesi Hanefî Usûl Eserlerinde Mânevî İnkıtâ Kavramı*, 123-124.

⁵⁶ Mâlik, *Muvatta*, “Talâk”, 25; Beyhâkî, *es-Sünenü’l-kübrâ*, 7/604. Hadisin senedi ve değerlendirmesi hakkında bilgi için bk. Gül, *Hanefî Usûlünde Hadis Tenkidi*, 238-42.

⁵⁷ Tirmizî, “Zekât”, 15; Dârekutnî, *Sünen*, 3/5. Hadisin senedi ve değerlendirmesi hakkında bilgi için bk. Gül, *Hanefî Usûlünde Hadis Tenkidi*, 242-6.

⁵⁸ Abdülazîz el-Buhârî, *Keşf*, 3/27.

⁵⁹ Serahsî, *Usûl*, 1/369; Abdülazîz el-Buhârî, *Keşf*, 3/28.

⁶⁰ Ebu Dâvud, “Talâk”, 6; Tirmizî, “Talâk”, 7; İbnü Mâce, “Talâk”, 30.

⁶¹ Bakara, 2/229-230.

⁶² Bk. Gül, *Hanefî Usûlünde Hadis Tenkidi*, 240.

⁶³ Abdülazîz el-Buhârî, *Keşf*, 3/27-8.

⁶⁴ Ebu Dâvud, “Talâk”, 6; Tirmizî, “Talâk”, 7.

⁶⁵ Ebu’l-Hüseyn Ahmed b. Muhammed el-Kudûrî, *et-Tecrîd*, thk. Sirâc - Ali Cum’a (Mısır: Dârü’s-Selâm 1427), 3/1219; Nesefî, *Keşf*, 2/53; Abdülazîz el-Buhârî, *Keşf*, 3/28; Molla Fenârî, *Fusûl*, 2/263.

çocuktan bulûğ (ergenlik) çağına gelinceye kadar⁶⁶ hadisine ve daha başka delillere muarız olması sebebiyle de amel edilmediği ifade edilmiştir.⁶⁷

Netice olarak Hanefî usûlcülerinin sahâbenin ihticâc etmemesi sebebiyle amel etmedikleri rivâyetleri aslında sadece bu prensip gereğince ma'mûlün bîh olmadığı anlaşılmaktadır. Bu prensip gereğince amel edilmediği ifade edilen rivayetlerin Kur'ân ve sünnetteki bazı delillerle de çelişmesinden dolayı kabul görmediği anlaşılmaktadır. Bu durum Hanefîlerin sahâbe ihticâcına arz prensibini asıl delillerden olan Kur'ân ve sünnetten çıkarılan hükümleri destekleyici ikincil deliller arasında kabul ettiği sonucuna ulaşılmıştır. Ayrıca Hanefî usûlcüler tartışılan meseleyle alakalı rivâyetin tüm sahâbilerin bilgisi dahilinde değil de onların önde gelenlerinin yani fıkıh/fetva ve ictihadla ön plana çıkmış olan sahâbilerin bilmelerini talep etmektedir. Onlar bir rivâyetin kabul edilip edilmemesi konusunda, sahâbenin önde gelenlerinin o rivâyet hakkında bilgi sahibi olup olmamasını dikkate almışlardır. Bu yaklaşım, fetva verme sorumluluğunun genellikle Hulefâ-i Râşidîn ve diğer önde gelen sahâbiler arasında yaygın olduğu anlayışına dayanır.⁶⁸ Hanefî usûlcülerine göre eğer bu önde gelen sahâbiler ilgili meselede bir rivâyeti delil olarak getirmemişlerse, bu durum rivâyetin doğruluğu konusunda şüphe uyandırır. Nitekim Serahsî, "Talak erkeklere, iddet kadınlaradır"⁶⁹ hadisini ele aldığı pasajda, sahâbenin büyüklerinin bu konuda ihtilaf ettiği halde bu hadisi delil olarak getirmemelerini bu prensibe örnek gösterir.⁷⁰ Yukarıda ifade edildiği üzere, tartışmanın bir tarafında Hz. Ömer, Hz. Osman, Zeyd b. Sabit ve Hz. Âişe'nin bulunduğu, diğer tarafında ise Hz. Ali ve İbn Mesûd gibi ilim ve fetva konusunda önde gelen sahâbilerin yer aldığı görülmektedir.⁷¹ Hanefîler açısından önde gelen sahâbilerin, fetva sürecinde diğer sahâbilerin de Hz. Peygamber'den işittikleri rivâyetleri kendilerinde toplayarak hüküm verdikleri dikkate alındığında⁷², bu kimselerin bir rivâyeti bilmemesi, o rivâyet hakkında şüphe duyulması için yeterli bir sebep olarak düşünülmüştür. Dolayısıyla Hanefî usûlcüleri, tartışma durumunda rivâyetlerin kabulü için sahâbenin ileri gelenlerinin/ fetva verenlerinin bilgisini önemsemişlerdir.

2.2. Sahâbe İhticâcına Arz Prensibine Yönelik Eleştiriler

Hanefî usûlcülerinin, ihtilaf durumunda sahâbenin delil olarak kullanmadığı bir rivâyetle amel edilmeyeceği yönündeki görüşlerine diğer mezhep usûlcüleri ve hadis ehli eleştiriler yöneltmişlerdir. Bu tenkitleri iki başlık altında toplamak mümkündür. Bunlardan birincisi, Hz. Peygamber'den gelen rivâyetler herkes için bağlayıcıdır ve sahâbenin bu rivâyetlerle amel etmemesi rivâyetin doğruluğunu etkilemez. Nitekim Şafîi fakih olan Sem'ânî'ye (ö. 489/1096) göre önemli olan rivâyetin sened ve metin olarak sahih olmasıdır, sahâbenin bir rivâyeti uygulayıp uygulamaması, o rivâyetin geçerliliğini veya bağlayıcılığını ortadan kaldırmaz. Bu şartları taşıyan bir rivâyetle amel edilmelidir. Zira Peygamberden gelen bir söz veya davranış, tüm ümmet için aynı derecede bağlayıcıdır. Bu duruma destek olarak "Bir mümin erkek veya bir mümin kadının, Allah ve Resulü bir emir ve hüküm verdiklerinde artık onların başka tercih hakları yoktur."⁷³, "Hz. Peygamber size ne vermişse onu alın sizi neyden nehy ettiyse ondan uzak durun"⁷⁴ ayetlerini delil olarak getirmiştir.⁷⁵ Hanefî usûlcüler, sahâbilerin delillere başkalarından daha fazla önem verdiklerini ve bu nedenle onların rivâyeti bırakıp reyleriyle hüküm vermekle meşgul olmalarının arka planında farklı sebeplerin olabileceğini belirterek bu görüşe karşı çıkmışlardır.⁷⁶ Ancak muhalifler, rivâyetin sahâbeye ulaşmış da onunla amel etmemeleri durumunda Hanefîlerin prensibinin geçerli olabileceğini kabul ederler.⁷⁷

İkinci tenkit noktası olarak diğer mezhep usûlcüleri ve hadis ehli, hadisin sahâbilere ulaşmama ihtimali üzerinde dururlar.⁷⁸ Onlara göre, sahâbiler Hz. Peygamber'in vefatından sonra çeşitli bölgelere dağılmışlardır. Bu nedenle haberi duyan bir sahâbinin tartışmanın olduğu sırada o mecliste bulunmaması ve ihtilafın ona ulaşmaması mümkündür. Bu olasılık göz önünde bulundurulduğunda adalet sahibi râvîler tarafından aktarılan bir hadisin, bu tür sebeplerle reddedilmesinin uygun olmadığını

⁶⁶ Tirmizî, "Hudûd", 1; Ebû Dâvûd, "Hudûd", 17; İbn Mâce, "Talak", 15; Dârimî, "Hudûd", 1.

⁶⁷ Bk. Gül, *Hanefî Usûlünde Hadis Tenkidi*, 243, 245-6.

⁶⁸ Pezdevî, *Kenz*, 368-9.

⁶⁹ Mâlik, *Muvatta*, "Talak", 25; Beyhaki, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 7/604.

⁷⁰ Serahsî, *Usûl*, 1/369.

⁷¹ Abdülazîz el-Buhârî, *Keşf*, 3/27.

⁷² Mustafa Uzunpostalcı, "İlk İki Asırda Fıkıh", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi]*, 2 (1986), 322, 324.

⁷³ Ahzâb, 33/36.

⁷⁴ Abdülazîz el-Buhârî, *Keşf*, 3/26. Ayet için bk. Haşr, 59/7.

⁷⁵ Ebû'l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed es-Sem'ânî, *Qavâti'u'l-edille fi'l-uşûl*, thk. Muhammed Hasen (Beyrût: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1997), 1/373. Bu tenkiti eserlerinde aynen zikreden bazı Hanefî fakihleri için bk. Abdülazîz el-Buhârî, *Keşf*, 3/26; Molla Fenârî, *Fusûl*, 2/264.

⁷⁶ Abdülazîz el-Buhârî, *Keşf*, 3/27.

⁷⁷ Abdülazîz el-Buhârî, *Keşf*, 3/27.

⁷⁸ Sem'ânî, *Qavâti'u'l-edille*, 1/371.

savunurlar.⁷⁹ Hanefîlerin ise bu duruma daha önce değinildiği üzere tartışmanın taraflarının fetva ve içtihadta ön plana çıkmış sahâbîlerden oluştuğu ve ihtilaf edilen hususun ise meşhur olduğu şeklinde bir yargıyla cevap verebileceği düşünülebilir.

Hanefî usulcüler içerisinde bu şart sebebiyle amel edilmeyen rivâyetleri farklı şekilde açıklayan usulcüler⁸⁰ olduğu gibi bu prensibe tamamen karşı çıkanlar da olmuştur. Nitekim Semerkandî (ö. 539/1144)⁸¹, Üsmendî (ö. 552/1157 [?])⁸², İbnü's-Sââtî (ö. 694/1295)⁸³ eserlerinde haber-i vâhidin tenkidi hususunda bu şarta itibar etmemişlerdir. Zira bu usulcüler daha önce zikredilen dört haber-i vâhid tenkidinin üçünü eserlerinde zikrederken sahâbe ihticâcına arz prensibini dördüncü şart olarak ele almazlar. Netice olarak sâhabenin rivâyetle amel etmemesi bir hadis tenkid kriteri olarak görülebilir. Zira sâhabe dinin sonraki nesillere ulaştırılmasında temel dinamiklerdendir. Ancak bu ilkenin tek başına tenkid kriteri olduğunun kabul edebilmesi için bazı şeylerin kesin bir şekilde bilinmesinin gerekliliğine vurgu yaparlar. Onlara göre rivâyetle amel etmeyen sahâbenin, ilgili rivâyetlerin tümünü bildiğinin, söz konusu rivâyeti reddettiğinin ve kendi görüşünü beyan ettiği tarihin rivâyetin nakledildiği tarihten sonra olduğunun net bir şekilde ortaya konulması gerekir.⁸⁴ Ayrıca bir sahâbînin ilgili rivayeti gerekçe olarak kullanılıp kullanmadığının günümüz şartlarında tespitinin zor olduğu ve bunun sonucu olarak uygulamanın sübjektiflik barındırdığı ifade edilmiştir.⁸⁵ Hatta bu gibi hususların kesin bir şekilde bilinmesinin herkes için mümkün olmadığını ifade eden Hanefî muhaddis Abdülmecîd et-Türkmânî, bu prensibin haber-i vâhidin reddinde tek başına delil olarak itibar edilmemesi gerektiğini belirtir.⁸⁶

3. ORYANTALİSTLERİN KULLANDIKLARI *e Silentio* DELİLİ

Oryantalistler hadislerin ortaya çıkış zamanlarını ortaya koymak için birtakım tarihlendirme yöntemleri geliştirmişlerdir. Oryantalistlerin hadislerin tarihlendirilme (dating of traditions) metodlarıyla Müslümanların sıhhat tespit yöntemleri amaçları bakımından birbirinden farklılık arz eder. Oryantalistler tarafından geliştirilen tarihlendirme yöntemleri, hadislerin ne zaman ortaya çıktığını/tedavüle sokulduğunu/formüle edildiğini/uydurulduğunu ve hangi tarihte Hz. Peygamber'e nispet edildiğini belirlemeye yöneliktir. Bu yöntem, hadislerin aslında doğrudan Hz. Peygamber ile bir ilgisi olmadığı ve sonradan ona atfedildiği görüşüne dayanmaktadır. Buna karşılık Müslümanların kullandığı sıhhat tespiti yöntemi, hadislerin Hz. Peygamber'e aidiyetini belirlemeyi hedefler ve rivâyetler arasında ona ait olanları ayırt etmeye çalışır.⁸⁷ Oryantalistler bu amaçla dört temel hadis tarihlendirme yöntemi kullanmışlardır. Bunlar hadisin metnini esas alan tarihlendirme, isnad merkezli tarihlendirme, ilk geçtiği kaynağa bağlı tarihlendirme ve hem isnad hem de metne dayalı tarihlendirme.⁸⁸ Onlar üçüncü metod olan ilk geçtiği kaynağa bağlı tarihlendirme yönteminde *e silentio* (sessizlik, sükut) delilini kullanırlar. Schacht ve Juynboll bu yöntemi kullanan oryantalistlerin başında gelir.⁸⁹

Schacht *e silentio* kavramını “Bir hadisin belirli bir zaman diliminde bulunmadığını ispatlamanın en iyi yolu, eğer hadis gerçekten o dönemde mevcut olsaydı, o dönemdeki fikhî tartışmalarda delil olarak kullanılması gerektiği halde kullanılmadığını ortaya koymaktır”⁹⁰ şeklinde açıklamıştır. Schacht bu yaklaşımıyla, bir hadisin belirli bir hukuki tartışmada kullanılmadığı ancak daha sonraki bir dönemde başka bir âlim tarafından fikhî istidlal için kullanıldığı durumlarda hadisin bu iki zaman dilimi arasında uydurulmuş olması gerektiği sonucuna varır.⁹¹ Ona göre eğer bir hadis gerçekten mevcutsa fikhî bir tartışma esnasında mutlaka dile getirilmiş olmalıdır.⁹² Bu ön kabul Schacht tarafından hadislerin ne zaman ortaya çıktığını/formüle edildiğini tarihsel bağlamda değerlendirilirken, hadislerin Hz. Peygamber'le bir ilişkisinin olmadığını onların

⁷⁹ Sem'ânî, *Kavâtı'ü'l-edille*, 1/371-2; Abdülazîz el-Buhârî, *Keşf*, 3/27; Molla Fenârî, *Fusûl*, 2/264.

⁸⁰ Bk. Buhârî, *Keşf*, 3/28; Kâkî, *Câmiu'l-esrâr*, 3/724.

⁸¹ Ebû Bekr Alâeddîn Muhammed b. Ahmed es- Semerkandî, *Mizânü'l-usûl fî netâici'l-ukûl fî usûli'l-fikh*, thk. Muhammed Zeki Abdülber (Katar: 1984), 433-4.

⁸² Muhammed b. Abdülhamîd el-Üsmendî, *Bezü'n-nazar fî'l-usûl*, thk. Muhammed Zekî Abdülber (Kâhire: Mektebetü Dâru't-Türâs, 1992), 460-77.

⁸³ Ebü'l-Abbâs Muzafferüddîn Ahmed b. Ali İbnü's-Sa'atî, *Bedü'n-Nizâm*, thk. İbrahim Şemsüddin (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye 1425), 175-6.

⁸⁴ Bk. Gül, *Hanefî Usulünde Hadis Tenkidi*, 246.

⁸⁵ Bk. Apaydın, “Hanefî Hukukçuların Hadis Karşısındaki Tavırlarının Bir Göstergesi Olarak Manevi Inkıta”, 190.

⁸⁶ Abdülmecîd et-Türkmânî, *Hanefî Hadis Usulüne Giriş*, çev. Semih Özdemir (Tahlil Yayınları, 2020), 249.

⁸⁷ Yücel, *Oryantalist Hadis Anlayışı ve Eleştirisi*, 178.

⁸⁸ Hadis tarihlendirme yöntemlerine dair geniş bilgi için bk. Hıdır, “Şarkiyatçıların Hadisi Tarihlendirme Metotları”, 97-115; Kızıl, *Oryantalistlerin Hadislerin Menşeyini Tespite Yönelik Yöntemleri*; Doğanay, *Oryantalistlerin Hadisleri Tarihlendirme Yaklaşımları*; Motzki, *İsnad ve Metin Bağlamında Hadis Tarihlendirme Metotları*, 65-130.

⁸⁹ Kızıl, *Oryantalistlerin Hadislerin Menşeyini Tespite Yönelik Yöntemleri*, 69.

⁹⁰ Schacht, *Origins*, 140.

⁹¹ Ahmet Yücel, *Oryantalistler ve Hadis (Yaklaşımlar-Değerlendirmeler-Literatür)* (İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı, 2013), 55.

⁹² Schacht, *Origins*, 140 vd.

sonradan uydurulmuş olabileceği tezini desteklemek için kullanılır. Schacht her ne kadar hukuki hadisler için bu hususu belirtse de itikadi diğer bazı rivâyetlerin tarihlendirme/formüle edilme zamanını tespitinde yine bu yöntemi kullandığı ifade edilmektedir.⁹³

Juynboll ise hadislerin ortaya çıkış tarihini belirlemede hadisin ilk defa geçtiği kaynağın önemli bir gösterge olduğunu savunmuştur. Juynboll, bu yöntemi *Muslim Tradition* adlı eserinde, ilgili hadisin tartışılan kaynaklarda yer almadığını ifade etmek için *e silentio* olarak adlandırmıştır. Onun bu delili kullanmasındaki temel varsayım, hadis müdevvinlerinin, seleflerinden gelen tüm hadisleri kendi mecmualarına dahil etmiş olmalarıdır.⁹⁴ Bu nedenle eğer bir hadis belirli bir kaynaktan yer almıyorsa bu yokluk, hadisin formüle edilme/uydurulma tarihini belirlemek için kullanılabilir. Yani Juynboll bu yöntemi kullanarak, belirli hadislerin hangi dönemde ortaya çıkmış olabileceğine dair çıkarımlarda bulunur. Nitekim Juynboll bu yöntemi “Men kezebe ...” rivâyetine uygulamıştır.⁹⁵ Öncelikle bu rivâyetin mevcut hadis literatüründe en erken hangi kaynaklarda yer aldığı veya almadığını tespit etmeye çalışmıştır. O, Hicaz ve Mısır’da tedvin edilen kitapları daha sonra da Irak’takileri araştırmıştır. Bölgelere göre hangi kaynaklarda ilgili hadisin geçtiğini tespit ettikten sonra bu rivâyetin hicri ikinci asrın sonlarına doğru Irak bölgesinde ortaya çıktığı/formüle edildiği sonucuna varmıştır.⁹⁶ Rivâyetin hicri 200’den önce İmam Malik (ö. 179/795), İbn Vehb (ö. 197/813) gibi farklı bölgelerdeki âlimlerin eserlerinde bulunmaması Juynboll tarafından bu rivâyetin o dönemde bilinmediği yönünde görüş bildirmesine sebep olmuştur.⁹⁷ Hicri 200’den sonra en erken tarih olarak Tayâlisî’nin (ö. 204/819) *Müsned’*inde ve daha başka eserlerde bu rivâyetin geniş bir şekilde yer bulması⁹⁸ onun için bu durum hadisin tedavüle sokulma zamanına işaret olarak görülmüştür.⁹⁹ Zira Irak bölgesinde Tayâlisî’nden önce Rebî’ b. Habîb’in (ö. 180/796 [?]) *Müsned’*inde bu rivâyetin tam olarak geçmemesi, onun rivâyetin tedavüle giriş zamanına dair fikir yürütmesine sebebiyet vermiştir. Bundan dolayı bu rivâyet ilk olarak Tayâlisî’de yer aldığından Irak menşeli olduğu ve söz konusu hadisin Rebî’ b. Habîb ile Tayâlisî’nin vefat tarihi arasında tedavüle girmiş olduğu sonucuna ulaşır.¹⁰⁰

Netice olarak hem Schacht hem de Juynboll bir rivâyetin bulunmadığını sükut delilinden hareketle yorumlamaktadır. Tartışma durumunda ilgili meseleye dair bir hadisin o zaman diliminde dillendirilmemesi veya o dönemdeki kaynaklarda geçmemesi bu oryantalistler için rivâyetin formüle edilme zamanına dair bir delil olarak anlaşılmıştır. Zira bir zamanlar hukuki bir tartışmada eğer hadise müracaat edilmeyip daha sonra gelen bir âlim fihhi istidlalinde bir hadisten istifade ettiyse, bu rivâyetin iki âlim arasındaki bir zaman diliminde uydurulduğu iddia edilmektedir. Yani bu delil hadislerin hangi tarihlerde olmadığına veya hangi zaman diliminde formüle edildiğine/uydurulduğuna dair oryantalist dünyaya bir yöntem sunmaktadır. Ancak bu hadis tarihlendirme yöntemine birçok kişi tarafından belli tenkitler yöneltilmiştir.

3.1. *e Silentio* Deliline Karşı Yapılan Tenkitler

e Silentio delilinin uygulanmasında birtakım tutarsızlıkların bulunması ve kullanımında genellemeci bir metodun takip edilmesi sebebiyle bu yöntem birçok kimse tarafından eleştirilmiştir. Zafer İshak Ensari, Muhammed el-A’zamî ve Motzki bunlardan bazılarıdır.¹⁰¹ Ensari’ye göre Schacht’ın varsayımlarının aksine, ilk iki asırda fikhî görüşlerin her zaman delilli bir şekilde eserlerde kaydedildiği söylenemez. Ayrıca, fakihin bir tartışma sırasında ilgili tüm hadisleri kesinlikle bildiği onları dile getireceği ve nakletme ihtiyacı hissedeceği şeklindeki varsayımların doğru olmadığını ifade eder.¹⁰² Ensârî, Schacht’ın farklı bölgelerden iki âlimin aynı hadisleri bilmesi gerektiği yönündeki iddiasını, ilk iki asırda âlimler arasındaki iletişimin eksiksiz bir

⁹³ Kızıl, *Oryantalistlerin Hadislerin Menşei Tespiti Yönelik Yöntemleri*, 71; Yücel, *Oryantalistler ve Hadis (Yaklaşımlar-Değerlendirmeler-Literatür)*, 55.

⁹⁴ Bk. G. H. A. Juynboll, *Hadis Tarihinin Yeniden İnşası*, çev. Salih Özer (Ankara: Ankara Okulu, 2020), 158; Kızıl, *Oryantalistlerin Hadislerin Menşei Tespiti Yönelik Yöntemleri*, 71-72.

⁹⁵ G. H. A. Juynboll, *Muslim Tradition: Studies in Chronology, Provenance and Authorship of Early Hadith* (Cambridge: Cambridge University Press, 1983), 96-133. Bu eser *Hadis Tarihinin Yeniden İnşası* olarak Salih Özer tarafından Türkçe’ye tercüme edilmiştir. İlgili bölüm için bk. Juynboll, *Hadis Tarihinin Yeniden İnşası*, 172-208. Bekir Kuzudişli’nin *e Silentio* açısından bu hadisi incelediği çalışması için bk. Kuzudişli, “Hadith of *Man Kadhaba* ‘Alayya and *Argentum e Silentio* (Men Kezebe ‘Aleyye Hadisi ve *e Silentio* Delili)”.
⁹⁶ Juynboll, *Hadis Tarihinin Yeniden İnşası*, 206.
⁹⁷ Juynboll, *Hadis Tarihinin Yeniden İnşası*, 173.
⁹⁸ Juynboll, *Hadis Tarihinin Yeniden İnşası*, 173.
⁹⁹ Bekir Kuzudişli, “Oryantalizm ve Hadisle İlgilenen Bazı Oryantalistler”, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7 (2003), 163.
¹⁰⁰ Harald Motzki, *İsnad ve Metin Bağlamında Hadis Tarihlendirme Metotları*, çev. Bekir Kuzudişli (İstanbul: İz Yayıncılık, 2011), 80-81.
¹⁰¹ Özcan Hıdır, Fatma Kızıl ve Ahmet Yücel gibi bazı Türk araştırmacıları da bu delile karşı tenkitte bulunmuşlardır. Bk. Hıdır, “Şarkiyatçıların Hadis Tarihlendirme Metotları”, 106-107; Fatma Kızıl, *Müşterek Ravi Teorisi ve Tenkidi* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2013), 114-127; Yücel, *Oryantalistler ve Hadis (Yaklaşımlar-Değerlendirmeler-Literatür)*, 56-58; Yücel, *Oryantalist Hadis Anlayışı ve Eleştirisi*, 194-195.
¹⁰² Zafar İshak Ansari, *The Early Development of Fiqh in Kufah with Special Reference to the Works of Abu Yusuf and Shaybani* (McGill University Institute of Islamic Studies, Doktora Tezi, 1966), 64; Yücel, *Oryantalist Hadis Anlayışı ve Eleştirisi*, 194; Kızıl, *Müşterek Ravi Teorisi ve Tenkidi*, 115.

şekilde sağlandığı varsayımına dayanması nedeniyle eleştirir. Zira ona göre bu tür çıkarımlar, belli bir dönemde bir fakih tarafından bilinen hadislerin diğer fakihler tarafından da bilinmesi gerektiği hipotezine dayanmaktadır. Ensari, *e silentio* çıkarımlarının, bir fakihin hadisi unutmış olabileceği ya da sahih kabul etmediği için nakletmemiş olabileceği ihtimallerini göz ardı ettiğini belirtir.¹⁰³ Netice olarak *e silentio* ile istidlalin bu konularda isabetli bir yöntem olmadığını savunmuştur.

A'zamî, Schacht'a yönelik en güçlü eleştirilerini *On Schacht's Origins of Muhammadan Jurisprudence*¹⁰⁴ adlı eserinde *e silentio* yöntemi üzerinden yapmıştır. A'zamî'ye göre, bu yöntemi kullanarak hadislerin varlığı hakkında iddialarda bulunabilmek için birkaç koşulun sağlanması gerekir: Bir âlimin belirli bir hadisten bahsetmemesi, o hadisi bilmediğini gösteriyor olması; ilk devir âlimlerinin eserlerinin eksiksiz olarak günümüze ulaşmış olması; bir âlimin belirli bir hadisi bilmemesinin, o hadisin o dönemde mevcut olmadığı anlamına gelmesi; belirli bir dönemde bir âlimin sahip olduğu bilginin, aynı alandaki tüm çağdaşlarına ulaştığı ve bir âlimin eser telif ederken bildiği tüm delilleri kullandığı ispatlanmalıdır.¹⁰⁵ A'zamî, bu koşulların hiçbirinin yerine getirilemediğini ve bunları ispatlamada başarısız olduğunu belirterek Schacht'ın yöntemini eleştirir.

Kendisi de bir oryantalist olan Motzki de hadis tarihlendirme yöntemlerinden *e silentio* prensibini eleştirmiştir. Motzki'ye göre bu yöntemin iki temel zayıflığı vardır: teorik ve pratik. Ona göre, bir râvînin bir hadisi kullanmamasının pek çok nedeni olabilirken, hadisin mevcut olmadığını iddia etmek bu olasılıklardan sadece birini temsil ettiği için, bu durum yöntemin teorik zayıflığını göstermektedir. O râvînin henüz ilgili hadisi bilmediğini söylemek, belki de en basit açıklama olacaktır. Bu nedenle hadisin kesinlikle mevcut olmadığı sonucuna varılamaz, zira kişinin hadisi nakletmemesine sebep olan bilinmeyen başka nedenler de olabilir.¹⁰⁶ Motzki'ye göre Schacht'ın akıl yürütmesinin zayıf noktası birçok olayda kaynakların gerçekten fihri bir tartışmayı yansıtmayı yansıtmadığının bilinmiyor olmasıdır. Bu durum ilgili yöntemin pratik zafiyetini gösterir. Zira ona göre fihri hadisleri bir araya getiren kitapların tartışmalarda kullanılan hukuki malzemenin tamamını toplayıp toplamadıkları veya onların, müelliflerin şahsi tercihlerini içerip içermediği tam bir kesinlikle bilinebilecek konular değildir.¹⁰⁷ Bu durumda Schacht'ın bir fakihin tüm bildiği rivâyetleri kullanarak görüşünü desteklemesi gerektiği düşüncesine dayanan *e silentio* prensibi temelsiz kalmaktadır.

Netice olarak hem Schacht hem de Juynboll'un müdevvinlerin seleflerinin derlediği tüm hadisleri kendi eserlerine dahil ettiğine dair kesin inançları onların belli hatalar yapmalarına sebebiyet vermiştir. Aynı şekilde hadis tarihinin gerçekleri göz önüne alınmadan rivâyetleri *e silentio* deliliyle tarihlendirmenin ne kadar riskli olduğu bu eleştiriler neticesinde anlaşılmıştır. Zira bir hadis müellifinin kitabına bildiği tüm hadisleri değil, kendi tercih ettiklerini dahil edeceği ve bu kitabın zamanla gelişeceği öngörülebilir. Bu, bir âlimin bütün ravilerinin, zorunlu olarak aynı metinleri elde etmeyecekleri anlamına gelmektedir. Sonradan çıkabilecek bir kaynak veya yazma eser yapılan tarihlendirmelerdeki riski göstermesi açısından önemlidir.¹⁰⁸ Aynı şekilde bir âlimin bir tartışma sırasında ilgili tüm hadisleri kesinlikle bildiği ve dile getireceğini varsaymak yerine, belli hadisleri tartışma anında zikretmemesinin farklı nedenleri olabileceğini, hadisin mevcut olmadığına dair kanının tek bir seçenek olmadığı bilinmelidir. Bu müelliflerin en büyük zaafı bu durumu hadisin o dönemde mevcut olmadığı varsayımı üzerine bina ederek bu sebepleri tekipleştirmeleridir. Dolayısıyla belli ön kabullere dayandığından bunların ispatı yapılmadan bu yöntemin uygulanabilirliğinin şüpheli olduğu söylenebilir.¹⁰⁹

4. İKİ YAKLAŞIMIN BİRBİRLERİYLE OLAN İLİŞKİSİ VE KARŞITLIKLARI

Oryantalist literatürde, özellikle Schacht ve Juynboll'un çalışmalarında görülen *e silentio* delili, hadislerin erken dönemlerde mevcut olmadığını iddia etmek için kullanılan bir tarihlendirme yöntemidir. Onlar bu yöntemi bir hadisin belirli bir dönemde mevcut olmadığını ispatlamanın en iyi yolunun kendisine başvurmanın zorunluluk arz edeceği bir tartışmada hukukî bir delil olarak kullanılmaması olarak açıklamışlardır. Diğer yandan hadislerin tarihlendirilmesi yerine onların delil değeri ve amel

¹⁰³ Ansari, *The Early Development of Fiqh in Kufah*, 236; Kızıl, *Müşterek Ravi Teorisi ve Tenkidi*, 116; Yücel, *Oryantalist Hadis Anlayışı ve Eleştirisi*, 194; Yücel, *Oryantalistler ve Hadis (Yaklaşımlar-Değerlendirmeler-Literatür)*, 57; Hıdır, "Şarkiyatçıların Hadisi Tarihlendirme Metotları", 104.

¹⁰⁴ M. Muhammed A'zamî, *On Schacht's Origins of Muhammadan Jurisprudence* (Riyad: King Saud University, 1985). Bu eser Mustafa Ertürk tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiştir. Bk. Muhammed Mustafa A'zamî, *İslâm Fıkhi ve Sünnet: Oryantalist Schacht'a Reddiye*, çev. Mustafa Ertürk (İstanbul: İz Yayıncılık, 2015).

¹⁰⁵ A'zamî, *İslâm Fıkhi ve Sünnet*, 146; Kızıl, *Müşterek Ravi Teorisi ve Tenkidi*, 118; Yücel, *Oryantalist Hadis Anlayışı ve Eleştirisi*, 194; Hıdır, "Şarkiyatçıların Hadisi Tarihlendirme Metotları", 104.

¹⁰⁶ Motzki, *İsnad ve Metin Bağlamında Hadis Tarihlendirme Metotları*, 79.

¹⁰⁷ Motzki, *İsnad ve Metin Bağlamında Hadis Tarihlendirme Metotları*, 79.

¹⁰⁸ Bu değerlendirmelere dair geniş bilgi için bk. Motzki, *İsnad ve Metin Bağlamında Hadis Tarihlendirme Metotları*, 82-84.

¹⁰⁹ Bu metoda dair daha başka eleştiri ve değerlendirmeler için bk. Kızıl, *Müşterek Ravi Teorisi ve Tenkidi*, 120-127; Yücel, *Oryantalist Hadis Anlayışı ve Eleştirisi*, 194-195.

edilebilirliği üzerine odaklanan Hanefî usûlcüler, haber-i vâhid tenkit kriterlerinden olan sahâbe ihticâcına arz prensibini bazı rivâyetler özelinde kullanmışlardır. Onlar sahâbilerin bir mesele üzerinde ihtilafa düştükleri durumlarda o konuyla ilgili rivâyet edilen hadisin tartışma esnasında delil olarak kullanılmamasını rivâyetin tenkit edilmesinin alameti olarak görmüşlerdir. Bu prensipler her iki metodolojide benzerlik gösterdiği ifade edilse¹¹⁰ de detaylarda farklılık arz ettiği anlaşılmıştır.

Hadislerin tarihlendirilmesi yöntemlerinden olan *e silentio* delili ile Hanefîlerin haber-i vâhid tenkit yöntemlerinden olan sahâbe ihticâcına arz prensibi, öncelikli olarak amaçları bakımından birbirinden ayrılmaktadır. Oryantalistler tarafından geliştirilen *e silentio* delili, rivâyetlerin hangi zaman diliminde ortaya çıktığını ve ne zaman Hz. Peygamber'e nispet edildiğini belirlemeye yöneliktir. Bu yöntem, hadislerin aslında Hz. Peygamber'le doğrudan bir ilgisi olmadığı ve sonradan ona atfedildiği görüşüne dayanır.¹¹¹ Buna karşılık Hanefîlerin kullandığı sahâbe ihticâcına arz prensibi, hadislerin Hz. Peygamber'e aidiyetini belirlemeyi hedefler, rivâyetlerin delaletlerini tespitine odaklanır ve rivâyetler arasında ona ait olanla olmayanları ayırt etmeye çalışır. Bir başka ifadeyle hadislerin Hz. Peygamber'le irtibatını tespit etme üzerine değerlendirmelerde bulunur. Bu nedenle Hanefîler ve oryantalistler tarafından geliştirilen her iki prensip yöntemleri ve amaçları bakımından farklılık arz etmektedir.

Oryantalistlerin ileri sürdükleri bakış açısının Hanefî usul müelliflerinin yönteminden farklı olduğu söylenebilir. Nitekim oryantalistler bir rivâyetin bir tartışmada zikredilmemesini, o rivâyetin o dönemde henüz ortaya çıkmadığı şeklinde yorumlarlar. Onlar bir rivâyetin ilk defa kullanımı ve rivâyetin tam şekliyle bir kitapta geçip geçmemesi bağlamında bir tarihlendirmeden bahsederler.¹¹² Bu bakış açısına göre bir hukuki hadisin ilk kez bir tartışmada kullanılması veya kitapta zikredilmesi o rivâyetin o tarihten sonra oluşturulmuş/uydurulmuş olduğunu düşündürmektedir. Oryantalistler bu yaklaşımı benimseyerek rivâyetlerin hangi tarihlerde ortaya çıktığını/formüle edildiğini/uydurulduğunu belirlemeye çalışırlar ve bu tarihlendirme sürecinde rivâyetlerin güvenilirliği üzerinde durmazlar. Bu durum onların bir hadis tenkidi faaliyeti içerisinde olduklarını göstermez. Bununla birlikte Hanefî usûlcülerinin haber-i vâhid değerlendirme kriterlerinden biri de bu rivâyetlerin sahâbe tarafından kendisine ihtiyaç duyulan tartışmalarda kullanılıp kullanılmadığına bakmaktır. Bu, sahâbe arasındaki tartışmaların ma'rûf/meşhur ve fetva veren sahâbîler arasında gerçekleşmesine dikkat edilerek yapılır.¹¹³ Ayrıca sahâbe arasında çıkan ihtilafın mahiyeti sıradan tartışmalar olmayıp aksine örneklerden de anlaşıldığı üzere o dönemde önde gelen sahâbîler arasındaki meşhur tartışmalardır. Bundan dolayı bu şartlar altında bir rivâyetin sahâbîler arasında meşhur olan ihtilafı gidermek için kullanılmaması Hanefîler açısından bir tenkit sebebi sayılmıştır. Hanefî usûlcüler bir rivâyetin delil değeri olup olmadığını belirlerken, onun amel edilebilirliğinin tespitine odaklandıklarından bu rivâyetlerin durumuna göre sübûtü veya delaletine dair çeşitli açıklamalarda bulunmuşlardır. Yoksa hadisin uydurulma tarihine dair herhangi bir araştırmada bulunmazlar. Bir başka ifadeyle Hanefî usûlcüleri bir rivâyetin yokluğunun veya uydurulma zamanının ispatıyla değil de onun epistemolojisiyle (bilgi değeriyle) ilgilenirler. Bu durum, onların sadece rivâyetlerin ne zaman ortaya çıktığına odaklanan oryantalist yaklaşımdan farklı bir metodolojik tutum sergilediklerini gösterir.

Oryantalistlerin ileri sürdükleri bakış açısının Hanefî usul müelliflerinin metodlarından farklı olduğunu gösteren bir başka durum ise onların bu türden rivâyetleri açıklama yöntemleridir. Nitekim oryantalistler hadislerin yokluğunu açıklamak için yalnızca formüle edilme/uydurma ihtimalini öne sürmektedirler. Bu yaklaşım, oryantalist paradigmanın kurucu ilkelerini kendi iddialarına temel yapmasından kaynaklandığı ifade edilmektedir.¹¹⁴ Oysa Hanefî usûlcüler ihtilaf durumunda kendisine başvurulmayan haber-i vâhidi hem sübût hem de delalet açısından farklı ihtimaller üzerinden açıklama ihtiyacı hissetmişlerdir. Zira tartışma durumunda kendisine ihtiyaç duyulan bir zamanda, nakli delil olan rivâyetin kullanılmayıp da onun yerine sahâbîlerin önde gelenlerinin kendi reylerinin ön plana çıkartılmasının farklı sebepleri olabileceği üzerinde durmuşlardır. Normal şartlar altında nakil, ihtilafı ortadan kaldırmaya yetiyorsa akli çıkarıma gidilmez. Bundan dolayı Hanefîler sahâbîlerin nakli delili önemsemelerine rağmen bu hususta reylerini kullanmalarının farklı sebeplerinin olabileceği üzerinde dururlar. Dolayısıyla Hanefî usûlcüler bu haberler için nesh, sehv, zü'yûf ve müevvel olma gibi farklı ihtimalleri değerlendirmişlerdir.¹¹⁵

¹¹⁰ Bk. Bedir, *Fıkıh, Mezhep ve Sünnet*, 166; Kuzudişli, "Hadith of Man Kadhaba 'Alayya and Arguentum e Silentio (Men Kezebe 'Aleyye Hadisi ve e Silentio Delili)", 47; Kızıl, *Müşterek Ravi Teorisi ve Tenkidi*, 116-117, dp. 183; Özşenel, *Arz Yöntemi Özelinde Hanefî Hadis Anlayışının Teşekkülü*, 51, dp. 4; Dokak, *Maveraünnehir Hanefî Usûlünde Sünnet*, 193, dp. 239.

¹¹¹ Yücel, *Oryantalist Hadis Anlayışı ve Eleştirisi*, 178.

¹¹² Yücel, *Oryantalistler ve Hadis (Yaklaşımlar-Değerlendirmeler-Literatür)* 55.

¹¹³ Bk. Yargı, *Meşhur Sünnetin Dindeki Yeri*, 359, 401, 404; Aydın, *İbnü's-Sâatî Öncesi Hanefî Usûl Eserlerinde Mânevî İnkîtâ Kavramı*, 123-124.

¹¹⁴ Kızıl, *Müşterek Ravi Teorisi ve Tenkidi*, 124-125.

¹¹⁵ Debûsî, *Takvîm*, 199; Serahsî, *Usûl*, 1/369; Pezdevî, *Kenz*, 400; Neseî, *Keşf*, 2/53; Abdülazîz el-Buhârî, *Keşf*, 3/27; Kâkî, *Câmi' u'l-esrâr*, 3/723; Teftazânî, *Telvîh*, 2/20.

Nesh ve müevvel olma gibi rivâyetin aslen sübût bulduğu olasılıkları da ele almışlardır. Her ne kadar rivâyet sübût bulsa da ya hükümün ortadan kaldırıldığı veya farklı şekilde anlaşılması gerektiğine dair kanaat hasıl olmasından (delaletinden) dolayı ilgili rivâyetle amel edilmediği ihtimali üzerinde durmuşlardır. Hanefîler rivâyetin sübût bulmadığı hususlardan da bahsetmişlerdir. Ancak bu durumu sahâbî ravisi sonrası yanlışlıkla/hataen/sehven Hz. Peygamber'e isnad edilmesi sonucu meydana geldiği şeklinde değerlendirmişlerdir.¹¹⁶ Yani oryantalist anlayışta olduğu üzere rivâyetin herhangi bir şekilde ravinin doğrudan bilerek formüle etmesi sonucu ortaya çıktığı iddiasında bulunmazlar. Rivâyette bir hata varsa bile bunun bilerek değil de yanlışlıkla olduğunu vurgularlar. Ayrıca Hanefî usulcülerden sadece Debûsî'nin ihtilaf durumunda rivayetin mevcut olmadığını ima ettiği görülmektedir. Diğerleri rivayetin mevcudiyetini kabul etmekle birlikte yukarıda sayılan farklı sebeplere binaen rivâyette amel edilmediğini belirtirler. Ama yine de Debûsî, doğrudan rivâyetin bilerek uydurulmuş olma seçeneğini tercih etmeden farklı ihtimalleri söz konusu etmiştir. Netice olarak Hanefî usulcüler bu tür haberlerle amel etmeseler bile doğrudan ilgili rivâyetlerin bilerek uydurulduğu veya uydurulma zamanı gibi mefhumlar düşünülmeden nesh, sehv, züyûf ve müevvel olma gibi farklı ihtimaller üzerinde durmuşlardır. Bu hususta oryantalist paradigmanın Hanefî usulünden yöntem olarak en büyük farklılığının bu bakış açısının tek tercih olarak sunulması olduğu ifade edilebilir. Hanefî bakış açısında olduğu üzere ihtimallerden biri olarak zikredilmez. Sonuç olarak Hanefîlerin ortaya koymuş olduğu prensip doğrudan ilgili haber-i vâhidin uydurulma zamanı değil de amel edilebilirlik yönünü araştırmaktadır. Amel edilmediği durumlarda farklı açıklamalar yapılmak suretiyle sübût ve delaleti ortaya konmaya çalışılmıştır.

Her iki yöntemin ortak olarak belli riskler barındırdığı söylenebilir. Daha önce her iki delil hakkında yapılan eleştiriler bu hususa işaret etmektedir. Ancak Hanefîler, rivâyetleri anlamlandırmak veya bunların amel edilme durumunu değerlendirmek için kullandıkları bu yöntemi ikincil deliller arasında kabul etmişlerdir. Zira daha önce bu hususa dair verilen örneklerde görüldüğü üzere onlara göre asıl deliller Kur'ân ve sünnettir. Sahâbe ihticâcına arzın ana bir delil olmadığı, başka unsurlarla birleşince dikkate alınan tâlî bir delil olduğu ortaya çıkmıştır. Bu nedenle Hanefîler rivâyetlerin tenkidi için farklı deliller kullanarak yaklaşımlarının sağlamlığını göstermişlerdir. Ayrıca bu yöntemi ikincil/destekleyici deliller olarak kabul etmeleri, Hanefîlerin doğrudan eleştirilere karşı kendilerini koruma amacı güttüklerini söylemek mümkündür. Yukarıda eleştiride bulunan müelliflerin işaret ettiği üzere oryantalist paradigmanın da *e silentio* yöntemini kullanması sebebiyle belli birtakım riskler barındırdığı vurgulanmıştır. *e silentio* delilini kullanan oryantalistler, rivâyetlerin formüle edilme zamanını belirlemek için farklı tarihlendirme yöntemleri geliştirmiş olsalar da, bu yöntemleri yine *e silentio* delili ile ilişkilendirdikleri ifade edilmektedir.¹¹⁷ Diğer bir ifadeyle, bu oryantalistlere göre *e silentio* delili hadislerin tarihlendirmesinde merkezi bir konumda olduğu anlaşılmaktadır.

SONUÇ

Hanefî usulcüler, sahâbe arasında bir konuda ihtilaf çıktığında o konuyla alakalı rivâyetin ihtilaf anında delil olarak sunulmamasını o haberin makbul olmadığının alameti olarak değerlendirmişler. Onlara göre, bir rivayetin bu prensipten dolayı amel edilemez sayılabilmesi için, bu ihtilafın sahâbe arasında meşhur tartışmalardan biri olması gerekir. Ayrıca Hanefî usulcüler, tartışılan meseleye dair bir rivayetin tüm sahâbenin değil, özellikle fıkıh, fetva ve ictihadda öne çıkan sahâbîlerin bilgisi dâhilinde olmasını gerekli görmüşlerdir. Cessâs'tan itibaren bu anlayış usûl eserlerinde ele alınmıştır. Ancak sadece Debûsî tartışmaya konu olan rivâyetin ihtilaf anında olmadığını ima ettiği tespit edilmiştir. Diğerleri ise rivâyetin tartışma esnasında mevcut olduğunu ancak sahâbenin farklı gerekçelerle onunla amel etmediğini belirtirler. Hanefî usulcülerin geneli sahâbe ihticâcına arzı ana bir delil olarak kabul etmemiş; bunun yerine diğer unsurlarla birleştiğinde dikkate alınan tâlî bir delil olarak değerlendirmişlerdir. Bir diğer ifadeyle asli delillerden olan Kur'ân ve sünneti destekleyici ikincil deliller arasında kabul ettikleri tespit edilmiştir. Bundan dolayı Hanefî usulcüler içerisinde bu şart sebebiyle amel edilmeyen rivâyetleri farklı şekilde (Kur'ân'a ve sünnete muarız olan naslarla) açıklayan usulcüler olduğu gibi bu prensibe tamamen karşı çıkanlar da olmuştur.

Oryantalistler ise hadislerin ortaya çıkış zamanlarını ortaya koymak için birtakım tarihlendirme yöntemleri geliştirmişlerdir. İlk geçtiği kaynağa bağlı tarihlendirme yöntemlerinden olan *e silentio* (sessizlik, sükut) delili, "Bir hadisin belirli bir zaman diliminde bulunmadığını ispatlamanın en iyi yolu, eğer hadis gerçekten o dönemde mevcut olsaydı, o dönemdeki fikhî tartışmalarda delil olarak kullanılması gerektiği halde kullanılmadığını ortaya koymaktır" şeklinde açıklamışlardır. Onlar hadislerin ne zaman formüle edildiğinin tespitiyle uğraşmışlardır. Bundan dolayı bir hadisin fikhî bir tartışma esnasında dile getirilmemesini o rivâyetin o zaman diliminde yok olduğuna delil kabul etmişlerdir. Netice olarak oryantalistler bu delili, bir

¹¹⁶ Serahsî, *Usûl*, 1/369.

¹¹⁷ Bk. Kızıl, *Müşterek Ravi Teorisi ve Tenkidi*, 127.

hadisin Hz. Peygamber'le ilişkisi olmadığını, hadislerin müdevvinler tarafından formüle edildiğini/uydurulduğunu ortaya koymak için geliştirmişlerdir. Bu yönüyle bir hadis tenkid yöntemi olmadığı anlaşılmaktadır.

Hanefîlerin haber-i vâhid tenkit kriterlerinden biri olan sahâbe ihticâcına arz prensibi ile oryantalistlerin hadis tarihlendirme yöntemlerinden biri olarak kullandıkları *e silentio* delili, hadislerin ontolojisi (varlığı) ve epistemolojisi (bilgi değeri) hakkında farklı yaklaşımlar sunduğu tespit edilmiştir. Nitekim Hanefî usûlcüler ihtilaf durumunda sahâbenin ilgili rivâyeti gündeme getirmemesini rivâyetin sübûtu veya delaleti noktasında bir problem olarak değerlendirmişlerdir. Zira onlar fetvâ konusunda önde gelen sahâbilerin ilgili rivâyetten yüz çevirip kendi reyleriyle meseleyi çözüme kavuşturmalarını normal şartlar altında mümkün görmediklerinden, bu durum rivâyetin delaleti veya sübûtu hakkında şüphe duymalarına sebebiyet vermiştir. Bundan dolayı bu yöntemi kullanarak rivâyetin amel edilebilirliği hakkında mülâhazalarda bulunmuşlardır. Öte yandan oryantalistlerin *e silentio* delili, rivâyetlerin formüle edilme/tedavüle sokulma zamanını belirlemeye yönelik bir tarihlendirme yöntemi olarak kullanılmıştır. Buna göre bir rivâyetin tartışmalarda kullanılmaması veya bir kitapta geçmemesi onun o dönemde mevcut olmadığını veya bilinmediğini gösterir. Bundan dolayı bu bakış açısı, bir hukuki hadisin ilk kez bir tartışmada kullanılması, o rivâyetin o tarihten sonra oluşturulmuş olabileceği izlenimini uyandırmıştır. Netice olarak bir yaklaşım, hadislerin ilk dönemlerde mevcut olmadığını ortaya koymayı amaçlarken, diğeri bir hadis tenkit yöntemi olarak işlev sağladığı sonucuna ulaşmıştır.

Hanefîlerin rivâyetlerin delil değeri üzerine odaklanan yaklaşımları ile oryantalistlerin rivâyetlerin ortaya çıkış zamanını belirlemeye çalışan *e silentio* delili arasında yöntemsel/metodolojik olarak belirgin bir farklılığın olduğu da tespit edilmiştir. Hanefîler, rivâyetlerin güvenilirliğini veya amel edilebilirliğini nesh, sehv, müevvel olma gibi farklı ihtimaller üzerinden değerlendirirken, oryantalistler mutlak olarak rivâyetlerin tarihsel süreçte ne zaman formüle edildiğine odaklanmışlardır. Ayrıca bu durumu hadislerin o dönemde mevcut olmadığı varsayımı üzerine bina ettiklerinden bu sebepleri tek tipleştirilmişler, farklı ihtimalleri söz konusu etmemişlerdir. Bundan dolayı *e silentio* delili belli varsayım ve ön kabuller üzerinden rivâyetlerin varlığını sorguladığından ve ilk dönem hadis tarihinin gerçeklerini dikkate almadan yapılmış bir yöntem olduğundan farklı kişiler tarafından çeşitli eleştirilere konu olmuştur.

Netice olarak bu prensipler temelde amaçları ve metodolojik yöntemleri açısından ayrıştıkları tespit edilmiştir. Bu durum, Hanefî usûlcülerin uyguladığı yöntem haberlerin ne zaman oluşturulduğunun/uydurulduğunun tespitine odaklanan bir hadis tarihlendirme metodu olmayıp aksine rivâyetlerin delil değeri noktasında onlarla amel edilebilirliğinin tetkiki açısından farklı ihtimalleri düşünen bir hadis tenkit prensibidir, şeklinde özetlenebilir. Ayrıca onlar bu prensibi haber-i vâhidlerin tenkidinde tek başına yeterli asli delillerden değil de Kur'ân ve sünnetten elde edilen nasları destekleyici ikincil delillerden kabul etmişlerdir. Sonuç olarak oryantalist paradigma ile Müslüman ilim anlayışının bazı noktalarda ilişkili olabileceği ihtimaline dair birçok mesele ifade edilmektedir. Bu çalışmanın ifade edilen bu gibi meselelere dair yöntem oluşturması temenni edilmektedir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.

Finansal Destek: Yazar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflicts of interest to declare.

Financial Disclosure: The author declared that this study has received no financial support.

KAYNAKÇA

Abdülmeccid et-Türkmânî. *Hanefî Hadis Usulüne Giriş*. çev. Semih Özdemir. Tahlil Yayınları, 2020.

Ahsîkesî, Hüsameddin Muhammed b. Muhammed b. Ömer. *el-Müntehab fî usûli'l-mezheb*. thk. Muhammed Yusuf. Matbaâtü Yûsufî, 1318.

Ansari, Zafar Ishaq. *The Early Development of Fiqh in Kufah with Special Reference to the Works of Abu Yusuf and Shaybani*. McGill University Institute of Islamic Studies, Doktora Tezi, 1966.

Apaydın, H. Yunus. "Hanefî Hukukçuların Hadis Karşısındaki Tavırlarının Bir Göstergesi Olarak Manevi Inkıta". *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/8 (Ocak 1992), 159-194.

Aydın, Ahmet. *İbnü's-Sâatî Öncesi Hanefî Usûl Eserlerinde Mânevî İnkıtâ Kavramı*. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007.

A'zamî, Muhammed Mustafa. *On Schacht's Origins of Muhammadan Jurisprudence*. Riyad: King Saud University, 1985.

- A'zamî, Muhammed Mustafa. *İslam Fıkhi ve Sünnet: Oryantalist Schacht'a Reddiye*. çev. Mustafa Ertürk. İstanbul: İz Yayıncılık, 2015.
- Bedir, Murteza. *Fıkıh, Mezhep ve Sünnet*. Ensar Neşriyat, 2004.
- Buhârî, Alâüddîn Abdülazîz b. Ahmed. *Keşfü'l-esrâr an Usûli Fahrü'l-İslâm el-Pezdevî*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997, ts.
- Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b. Alî Râzî. *el-Fusûl fî'l-usul*. thk. Acil Câsim en-Neşmî. Kuveyt: Vizâretü'l-Evkâf, 1994, ts.
- Debûsî, Ebû Zeyd Abdullah (Ubeydullah) b. Muhammed b. Ömer b. İsmâ. *Takvîmü'l-edille fî usûli'l-fıkıh*. thk. Halil Muhyiddîn el-Meys. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2001, ts.
- Doğanay, Süleyman. *Oryantalistlerin Hadisleri Tarihlendirme Yaklaşımları*. M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2013.
- Dokak, Zübeyde Özben. *Maveraünnehir Hanefî Usulünde Sünnet (V.-VIII. Asırlar Çerçevesinde Mukayeseli Bir Yaklaşım)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı (İFAV), 2020.
- Ertürk, Mustafa. "Haber-i Vâhid". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 14/349-352. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Gül, Mutlu. *Hanefî Usulünde Hadis Tenkidi*. M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2018.
- Habbâzî, Ebû Muhammed Ömer b. Muhammed. *el-Mugnî fî Usûli'l-fıkıh*. thk. Muhammed Mazhar Beka. Mekke: Câmîatü Ümmi'l-Kurâ, 1983.
- Hıdır, Özcan. "Şarkiyatçıların Hadisi Tarihlendirme Metotları". *Hadis Tetkikleri Dergisi* 1/1 (2003), 97-115.
- Juynboll, G. H. A. *Hadis Tarihinin Yeniden İnşası*. çev. Salih Özer. Ankara: Ankara Okulu, 2020.
- Juynboll, G. H. A. *Muslim Tradition: Studies in Chronology, Provenance and Authorship of Early Hadith*. Cambridge: Cambridge University Press, 1983.
- Kâkî, Kıvamüddin Muhammed b. Muhammed b. Ahmed. *Câmiu'l-esrâr fî şerhi'l-Menâr*. Riyad: Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, 1997.
- Kızıl, Fatma. *Müşterek Ravi Teorisi ve Tenkidi*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2013.
- Kızıl, Fatma. *Oryantalistlerin Hadislerin Menşeiini Tespite Yönelik Yöntemleri*. Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2005.
- Kuzudişli, Bekir. "Hadith of Man Kadhaba 'Alayya and Arguentum e Silentio (Men Kezebe 'Aleyye Hadisi ve e Silentio Delîli)". *Hadis Tetkikleri Dergisi* V/2 (2007), 47-71.
- Kuzudişli, Bekir. "Oryantalizm ve Hadisle İlgilenen Bazı Oryantalistler". *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7 (2003), 141-172.
- Metin Yiğit. *İlk Dönem Hanefî Kaynaklarına Göre Ebu Hanife'nin Usul Anlayışında Sünnet*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2013.
- Molla Fenârî, Şemseddin Muhammed b. Hamza. *Fusûlü'l-bedâyi' fî usûli's-şerâyi'*. thk. Muhammed Hasan İsmail. Lübnan: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2006, ts.
- Molla Hüsrev, Mehmed Efendi. *Mir'âtü'l-usul şerhu Mirkâti'l-vusûl*. İstanbul: Matbaa-i Osmaniye, 1899.
- Motzki, Harald. *İsnad ve Metin Bağlamında Hadis Tarihlendirme Metotları*. çev. Bekir Kuzudişli. İstanbul: İz Yayıncılık, 2011.
- Nesefî, Ebû'l-Berekat Hafızüddin Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd. *Keşfü'l-esrâr şerhi'l-musannef ale'l-Menâr*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1986.
- Özşenel, Mehmet. *Arz Yöntemi Özelinde Hanefî Hadis Anlayışının Teşekkülü*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı, 2018.
- Pezdevî, Fahrü'l-İslâm Ali b. Muhammed. *Kenzü'l-vusûl ilâ ma'rifeti'l-usûl*. thk. Saîd Bektaş. Beyrût: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye-Dâru's-Sirâc, 2016, ts.
- Schacht, Joseph. *The Origins of Muhammadan Jurisprudence*. Oxford: The Clarendon Press, 1975.
- Serahsî, Ebû Bekr Şemsüleimme Muhammed b. Ahmed b. Sehl. *Usûl*. thk. Ebü'l-Vefâ el-Efgânî. Kahire: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabi, 1954.
- Siğnâkî, Hüsameddin Hüseyin b. Ali b. Haccac. *Kitâbü'l-Vâfi fî usûli'l-fıkıh*. thk. Ahmed Muhammed Mahmûd Yemani. Kahire: Dâru'l-Kahire, 2003.
- Teftâzânî, Sa'deddin Mesud b. Ömer b. Abdullah. *Şerhü't-Telvîh ale't-Tavzîh li-metni't-Tenkîh fî usuli'l-fıkıh*. thk. Zekerîyya Umeyrât. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- Ünal, İsmail Hakkı. *İmam Ebu Hanife'nin Hadis Anlayışı ve Hanefî Mezhebinin Hadis Metodu*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2018.
- Yargı, Mehmet Ali. *Meşhur Sünnetin Dindeki Yeri*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2009.
- Yücel, Ahmet. *Hadis Tarihi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2016.
- Yücel, Ahmet. *Oryantalistler ve Hadis (Yaklaşımlar-Değerlendirmeler-Literatür)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2013.
- Yücel, Ahmet. *Oryantalist Hadis Anlayışı ve Eleştirisi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2015.

EXTENDED SUMMARY

From the early centuries onward, discussions regarding the reliability and certainty of narrations (riwayat) as sources have intensified within scholarly circles. During these periods, the classification of narrations in terms of their reliability as sources gained importance. In this context, various Islamic scholars adopted different approaches. Some mutakallimun did not accept khabar al-Wahid as a reliable source of evidence due to their speculative (non-definitive) nature, while members of the Hadith school generally argued that such narrations convey definitive knowledge. The Hanafi jurists, while accepting the source value of khabar al-Wahid, believed that there is a hierarchical structure among these narrations and made evaluations based on various fundamental principles. These principles, which reflect the Hanafi perspective on the assessment of narrations, are known as the "arz method (method of comparison)" and are fundamentally built on four main sources: comparison with the Qur'an, Sunnah, umum al-balwa, and sahaba ihtijac. Accordingly, Hanafi scholars considered the absence of narration during a dispute among the companions as an indication that the narration is not credible. They presented this as the sahaba ihtijac method of comparison. Orientalists have developed various dating methods to determine the time when hadiths first emerged. Rather than establishing the authenticity of hadiths, they have focused on determining the time when these hadiths were circulated or formulated. To achieve this aim, they have employed four primary methods of hadith dating: textual dating, isnad-centered dating, dating based on the earliest source in which the hadith appears, and a combined method using both isnad and textual analysis. In one part of this study, the method of dating based on the earliest source, which is one of the orientalist paradigms compared with the Hanafi methodologies, will be examined. This method is referred to as the *e silentio* (silence) argument, which indicates the absence of the relevant hadith in the sources from the period when the issue was discussed. In orientalist literature, the *e silentio* argument is explained as follows: "The best way to prove that a hadith did not exist in a certain period is to demonstrate that if the hadith existed in that period, it should have been used as evidence in the legal discussions of that period, but it was not used." On the other hand, some modern studies have included evaluations suggesting that these two arguments may be related to each other. One of the main objectives of this study will be to question the existence of a connection between these two arguments. For this reason, both a literature review and a comparative method have been followed. To achieve this goal, the first step was to examine the nature of the argument to determine the purpose of the Hanafi jurists in their sahaba ihtijac method. Then, some reflections on the *e silentio* argument in the orientalist paradigm, which is said to evoke this principle, were discussed, and the aspects where the two methods diverge were highlighted. This study focuses on how the criterion of hadith criticism, which is dealt with in the method of offering to the sahaba ihtijac, is handled in later books of uşul al-fiqh in the historical process, starting from the early Hanafi procedural sources such as al-Jassas (d. 370/981), Debūsi (d. 430/1039), al-Sarahsi (d. 483/1090 [?]) and al-Pazdawī (d. 482/1089). Likewise, for the *e silentio* argument, which constitutes the other part of the research, the works of Schacht and Juynboll, who were more frequently consulted in the orientalist literature on the dating of hadiths, were taken into consideration. In addition, modern studies that address both the nature of the evidence and the comparison of the two methods have also been included among the sources of the study. As a result, although these two pieces of evidence seem to offer similar approaches at first glance, it was concluded that they have different purposes in the details.